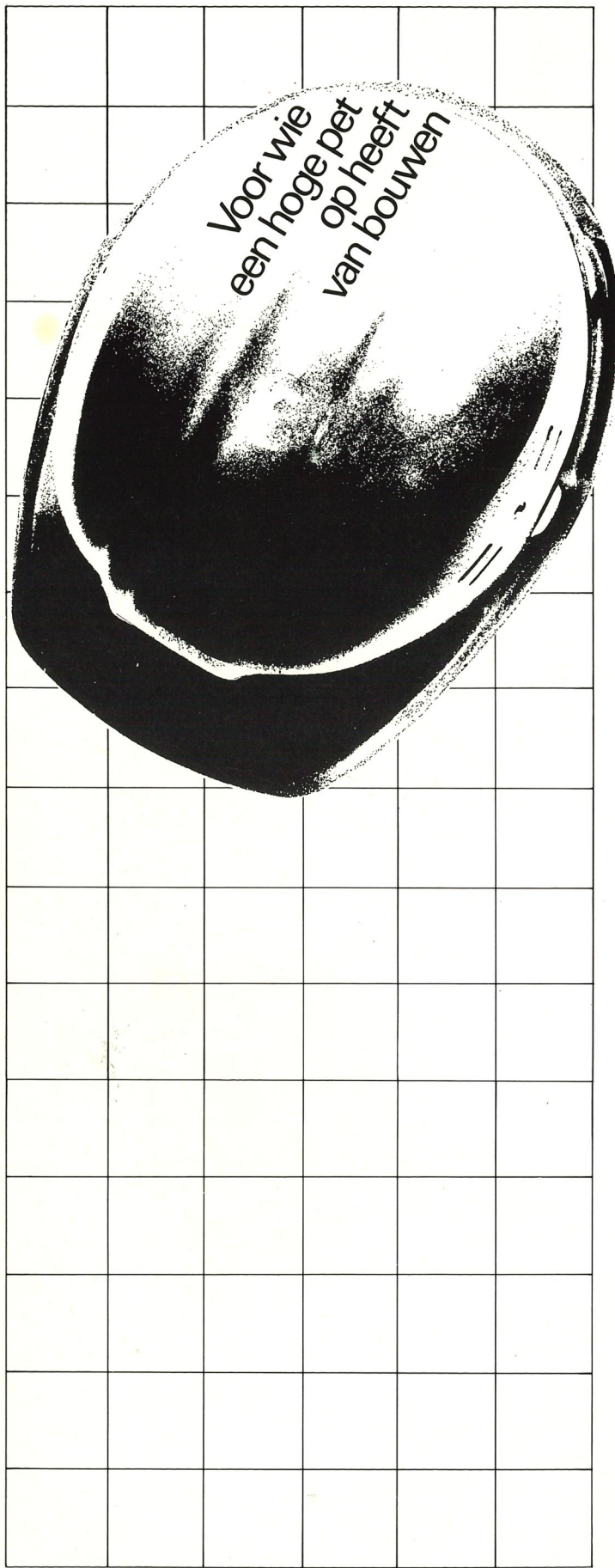

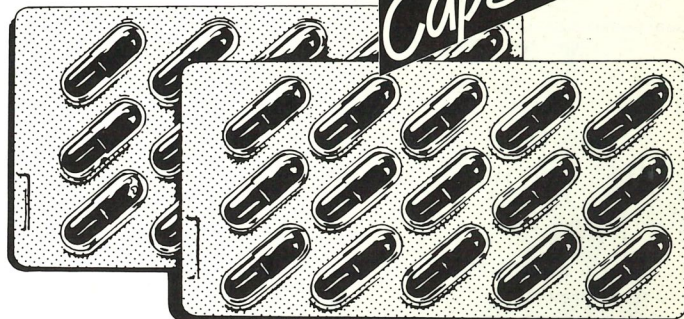

Voor wie
een hoge pet
op heeft
van bouwen

Heiligers
Bouw bv
Amersfoort

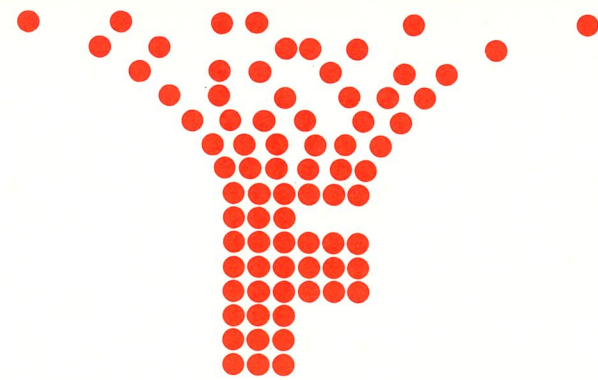
NORIT[®]
Capsules

STOPPEN BETER

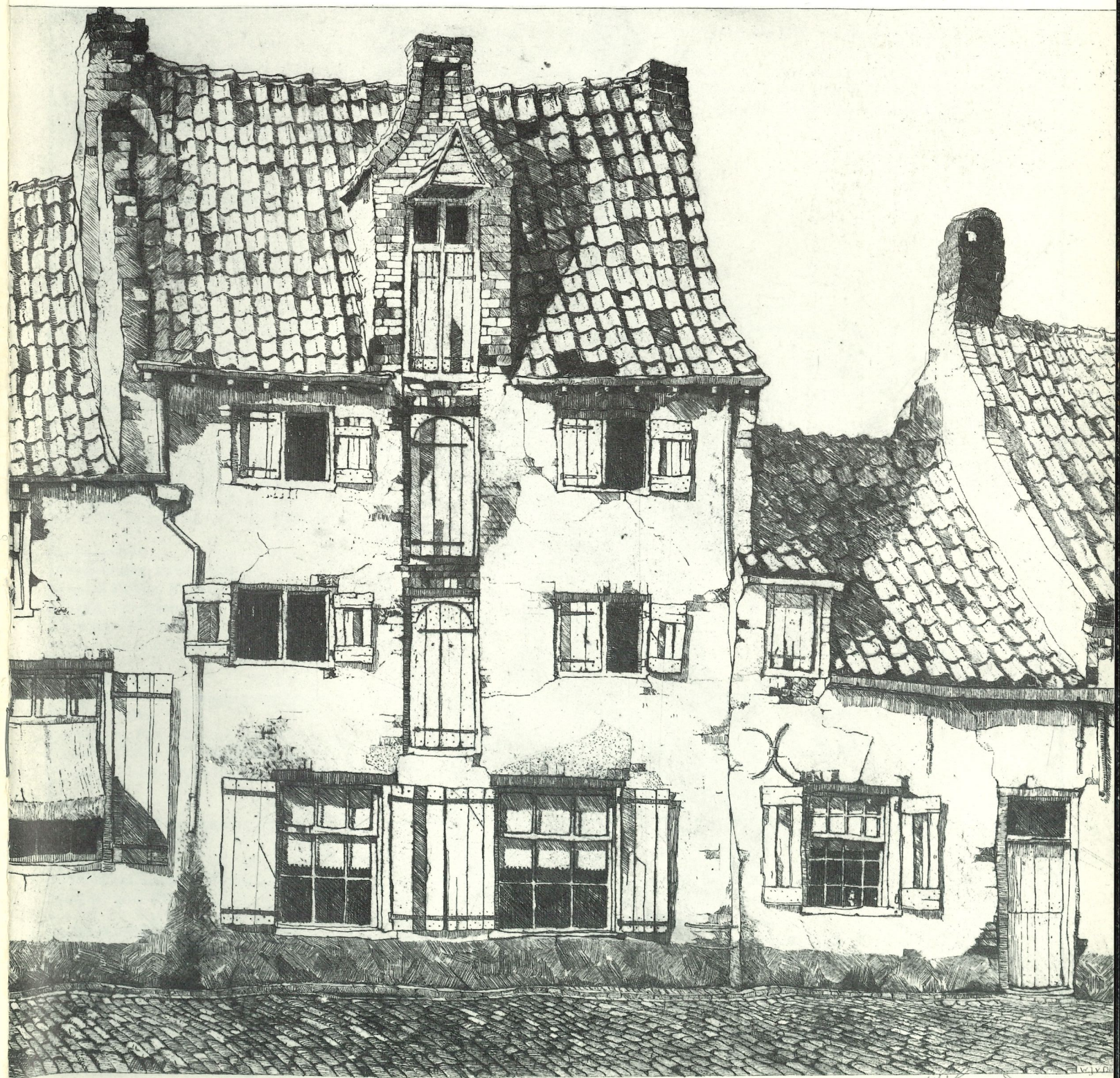
Bij akute diarree en voedselvergiftiging:
Norit capsules helpen snel en doeltreffend.
Je hebt er minder van nodig, neemt ze heel
gemakkelijk in en houdt schone handen en
tanden. Norit capsules. Puur natuur.

Norit capsules. Minder slikken, meer gemak.

*Tijdschrift voor verleden en heden
van Oost Utrecht.
Tevens officieel orgaan van
de Stichting Museum Flehite en
de Oudheidkundige Vereniging Flehite.
18e jaargang (1986) nr. 3/4, mei 1987*

Flehite

De Kamerbeek Groep

Gespecialiseerde bedrijven op het gebied van onroerende goederen, verzekeringen, sparen, beleggingen, financieringen en pensioenadviezen. Ons Amersfoorts advieshuis vindt u aan de Bergstraat 9-11. Vakmensen geven u daar, door harmonieus samenspel, een optimaal advies. Voor u een hele zorg minder. Kunt u met een gerust hart naar Flehite gaan. Misschien zien we elkaar nog...

Flehite

Inhoud

Monique Krauwer
Archeologische kroniek 1985 27

Monique Krauwer
Archeologisch onderzoek in het Markthalgebied aan de Breestraat 37

L. van Hoorn-Koster
De Paternosterstraat en omgeving 47

Francien Braber
Het stuifmeelonderzoek in het Markthalgebied 59

Kroniek 63

Op het omslag:
De Paternosterstraat.
Ets Willem J. van Dam (1928).

Redactie
drs. B. G. J. Elias, *hoofdredacteur*.
J. C. Brekelmans, C. Broekhuijsen,
dr. J. A. Brongers, dr. J. Hovy,
drs. R. M. Kemperink en ir. P. Wassink.

Redactieadres, abonnementen, advertenties
Museum Flehite, Breestraat 80,
3811 BL Amersfoort.
Telefoon: 033-19987.
Flehite verschijnt elk kwartaal.

Abonnementen
Leden Oudheidk. Vereniging Flehite: gratis.
Abonnementen: f25,-;
instellingen: f35,- per jaar.
Gironr. 437683 t.n.v. administrateur
tijdschrift Flehite, Amersfoort.

Museum Flehite
Westsingel 50, Amersfoort.
Telefoon: 033-19987.
Geopend 10-17 uur.
Zaterdag en zondag 14-17 uur.
Maandag gesloten.

Oudheidkundige Vereniging Flehite
Secretaris: J. C. Brekelmans,
Johan Karmanhof 4, Amersfoort.
Lidmaatschap: f35,-.

ISSN 0165-960X

Archeologische kroniek van Amersfoort 1985

Monique Krauwer

Deze kroniek vormt een onderdeel van het jaarverslag 1985 van de gemeentelijk archeoloog, dat als intern rapport verschenen is. In het kort worden opgravingen en waarnemingen, in 1985 uitgevoerd, beschreven. Ook enige werkzaamheden van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN), afdeling Vallei en Eemland, komen ter sprake; voor een volledig overzicht daarvan zij verwezen naar het jaarverslag 1985 van deze AWN-afdeling.

1. Lokaties van opgravingen (o) en waarnemingen (*)

1. Hellestraat/Westsingel	9. Breestraat II
2. Bloemendalsestraat	10. Eemstraat
3. Kerkstraat/Muurhuizen	11. Kamp 2
4. St. Pieters- en Bloklandskapel	12. Muurhuizen 35
5. Arnhemsestraat 4	13. Walikerstraat
6. Bleekerseiland	14. Lange Beekstraat
7. Bredesteeg/Teut	15. Grote Haag/Koestraat
8. Breestraat I	

Opgravingen en waarnemingen in 1985

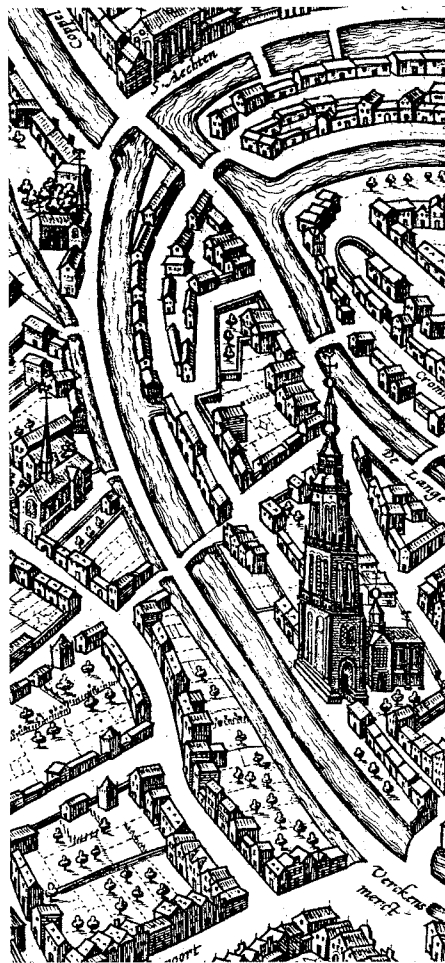
Opgravingen

Hellestraat - Westsingel (april 1985)

Op het terrein tussen Westsingel en Hellestraat, tegenover de Lievevrouwetoren, is in het voorjaar van 1985 begonnen aan de bouw van een nieuw Albert Heyn complex. Tijdens de voorbereidingen van dit project was het mogelijk een kort onderzoek in te stellen, onder andere door middel van een sleuf die van de Hellestraat tot aan de Westsingel liep, ongeveer op de plaats van de voormalige voetgangersdoorgang naar de Westsingel. Door de firma's Van Zwol en Odijk/Zwanenburg werd hiertoe alle gelegenheid gegeven en hulp geboden. Deze oost-west sleuf was zeer smal en gedeeltelijk verstoord door een gasleiding, zodat alleen het noord-profiel beschikbaar was om informatie te geven over het terrein.

Dit noord-profiel liet zien dat het oorspronkelijk zandoppervlak vrij hoog lag: van 295 cm + NAP aan de Hellestraat tot 195 cm + NAP aan de Westsingel. Dit in vergelijking met het Markthalgebied circa 100 m ten noordoosten van deze plek, waar het zandoppervlak zich op circa 80 cm + NAP bevond. De zandondergrond op deze plek wordt gevormd door jong en oud pleistoceen dekzand, gescheiden door een dun humeus laagje dat door de Rijks Geologische Dienst als Bölling (of Allerød, ca. 10.000 v. Chr.) geïnterpreteerd is.¹⁾

Bovenop het jonge dekzand bevindt zich op sommige plaatsen nog een oud bodem- of podzol-profiel, dat met name aan de Hellestraatzijde nog grotendeels ongestoord was. Hierboven en gedeeltelijk door het podzol-profiel heen zijn de voornamelijk postmiddeleeuwse sporen te zien in de vorm van kuilen, muurresten en puinsleuven. In tegenstelling tot andere gedeelten van de stad (Markthalgebied, Bloemendalsestraat, Kamp, Grote Haag) was hier geen homogene zwarte humeuze laag herkenbaar, die kan wijzen op gebruik als akkergrond. Aan de oostzijde van de sleuf, aan de Westsingelzijde, werd zoals verwacht de Hellegracht aangesneden. Deze gracht is op de kaart van

2. De Hellegracht op de stadsplattegrond van Braun-Hogenberg (circa 1588).

Jacob van Deventer (circa 1560) en op die van Braun-Hogenberg (circa 1588) (afb. 2) tussen de Mariënhof aan de Kleine Haag en het Spui bij de Koppelpoort te zien. In de 17de eeuw is dit grachtje, dat vlak langs de Westsingel en een gedeelte van de Zuidsingel liep, weer gedempt. Tijdens waarnemingen is deze gracht al enige keren aangesneden en gedocumenteerd door W. J. van Hoorn.²⁾ Aan de oostzijde van het terrein, dat toen door de sloop van de bestaande bebouwing al zeer verstoord was, ontdekte A. P. de Boer een – in het schone zand ingegraven – kuil van circa

1 m³ geheel gevuld met ovenafval, kennelijk afkomstig van een dakpannenbakker: voornamelijk aan elkaar gekoekte dakpanfragmenten, soms met scherfjes rood aardewerk; bakstenen, in verband gemetseld, met daaraan vastgebakken dakpanfragmenten (ovenwand?) (afb. 3). De meeste brokstukken vertonen in meer of mindere mate sporen van een groenig dik glazuur, dat sommige dakpanfragmenten een 'verglaste' indruk geeft. Vrijwel alle fragmenten zijn gebarsten en/of vervormd. Het zijn dakpannen met een S-vormig profiel, de zogenaamde golfpannen, die vanaf circa 1450 in gebruik genomen worden en vrij snel algemeen zijn, ten koste van de middeleeuwse rechte daktegels en de holle en bolle pannen (Hollestelle, pp. 62 e.v.). Gezien het vastgekoekte en het losse in de kuil gevonden aardewerk zou het geheel uit het einde van de 16de eeuw kunnen dateren.

Bij het vinden van ovenafval verwacht men een oven in de omgeving. Daarvan is echter geen spoor aangetroffen. Uit historische bronnen is niets bekend over steenen pannenbakkerijen in Amersfoort: niet zo verwonderlijk als men bedenkt dat de geschikte grondstof, klei, niet in voldoende mate aanwezig is. Wel is uit historische bronnen bekend, dat Amersfoort in de 15de en 16de eeuw baksteen invoert uit Kampen, Leiden en Alkmaar (Hollestelle, p. 115). Het zal voorlopig een raadsel blijven, waarom iemand aan het einde van de 16de eeuw hier een lading ovenafval begraven heeft!

Concluderend kunnen we over het terrein Hellestraat-Westsingel, ondanks de kleinschaligheid van het onderzoek, het volgende zeggen. Gezien het ontbreken van vóór 16de eeuwse schervenmateriaal, is het niet waarschijnlijk dat er voor die tijd veel bewoningsactiviteiten hebben plaatsgevonden. Ook de grondsporen wijzen daar op. Het is echter een vrij hoog gelegen terrein, waardoor ophogingen tegen wateroverlast niet noodzakelijk zijn geweest, en waardoor gebouwen uit 17de, 18de en 19de eeuw de sporen uit vroeger eeuwen grotendeels kunnen hebben vernietigd en uitgewist.

Bloemendalsestraat 38-40

Eind april 1985 zijn in de Bloemendalsestraat de huisnummers 38 en 40 gesloopt ten behoeve van een nieuwbouwproject, uitgevoerd door het aannemingsbedrijf J. van de Vijzel. De machinist van de firma Van Essen, die de panden sloopte, was zo vriendelijk een sleufje loodrecht op de Bloemendalsestraat te trekken, van ongeveer 18 meter lang. Ook hier moest, evenals aan de Hellestraat, alle informatie uit het profiel komen. Op het pleistocene zand (circa 160 cm + NAP) heeft zich een podzol-profiel gevormd waarvan hier en daar nog gedeelten herkenbaar zijn. Op het 'onthoofde' oorspronkelijke humeuze oppervlak van waaruit de podzolering heeft plaatsgevonden, is het onderste gedeelte soms nog bewaard. Het bovenste gedeelte is omgezet: op veel plaatsen is een zwarte humeuze, vrij homogene laag te zien met kleine brokjes houtskool, leem, puin, die als akker- of tuingrond geïnterpreteerd kan worden. In het profiel zijn twee greppels of sloten herkenbaar, waaruit materiaal komt uit de 13de en 14de eeuw. Aan de kant van de Bloemendalsestraat is een huisvloer van leem te zien die gezien het aardewerk dat er vlak onder en boven gevonden is uit de 14de of 15de eeuw kan dateren. Het terrein, hoewel buiten de binnenste stadsring gelegen, is vrij vroeg in gebruik genomen als akkergrond; van bewoning is mogelijk sprake in de 14de, maar zeker in de 15de eeuw.³⁾

Kapel St. Pieters en Bloklandsgasthuis

Aanleiding tot dit onderzoekje eind juli 1985 was de restauratie van de mannenzaal en de kapel van het voormalige St. Pieters- en Bloklandsgasthuis, met name de daarmee gepaard gaande aanleg van vloerverwarming. Deze restauratie is op 29 juli, direct na de bouwvak, met grote vaart van start gaan omdat het geheel eind december 1985 voltooid moest zijn. Voor archeologisch onderzoek zou tijdens de restauratie- werkzaamheden geen gelegenheid zijn, zodat een zeer kleinschalig onderzoek gedurende de bouwvak heeft plaatsgevonden. Het doel van het onderzoek was te onderzoeken of door de aanleg van vloerverwarming belangrijke gegevens uit het bodem-

3. Fragmenten van aan elkaar gebakken dakpannen (boven) en een stuk van de ovenwand. Hellestraat. Foto H. van der Last, evenals alle overige foto's in dit artikel.

archief verloren zouden gaan, en, indien dat het geval zou zijn, het registreren van deze gegevens.

Het St. Pietersgasthuis wordt in 1391 voor het eerst genoemd. Hoewel voor zieken bedoeld, ontwikkelde het zich steeds meer tot een tehuis voor bejaarde kostgangers of proveniers. In 1804 werd het Sint Pietersgasthuis verenigd met het Bloklandsgasthuis. Dit gecombineerde St. Pieters- en Bloklandsgasthuis lag aan de Westsingel en bestond uit een hoofdgebouw en vrouwenzaal met een gasthuiskerkje en de daarachter gelegen mannenzaal. In 1908 werd een nieuw gebouw opgetrokken, dat later weer uitgebreid werd.⁴⁾

In de kapel werden op een paar plaatsen 'kijkaten' gemaakt om enige waarnemingen te kunnen doen. Op de plaats van het altaar werd onder de vloer nog het oorspronkelijk altaarfundament gevonden. Verder bleek de bodem overal verstoord tot op circa 60 cm diepte (170 cm + NAP). Eind 18de, begin 19de eeuw is de vloer, verzakt door begravingen, kennelijk vernieuwd en heeft men de ondergrond moeten egaliseren: daarvoor is geel zand gebruikt met brokken baksteen, pla-

vuizen, mortel en 18de eeuwse scherfjes en pijpekoppen. Ook menselijke botfragmenten, verstoord en niet meer in situ, komen in deze egalisatie-laag voor. In het midden van het koor bevond zich een grote kuil vol met aardewerk (fragmenten van papkommen, een komfoor en een majolica schaal) uit de 18de eeuw (afb. 4 en 5). Op circa 70 cm beneden de plavuizen vloer op deze plaats bevond zich een skelet van een oude vrouw, in situ. De sporen van de kist waren duidelijk te zien, en de vele metaalfragmenten gaven de plaats van het kistbeslag aan. Ander botmateriaal en kistsporen gaven aan dat op dit niveau meer skeletten in situ lagen. Tot op circa 135 cm beneden de vloeroppervlak was dat op deze plaats het geval. Op deze diepte veranderde de opbouw van de bodem: in plaats van bruingeel zand kwam nu humeus zwart zand tevoorschijn, vrij homogeen met slechts een enkel scherfje en zonder botmateriaal.

Deze laag, die verder met de grondboor vervolgd is, zette zich voort tot op circa 250 cm beneden het vloerniveau, waarna de boor stuitte op een baksteenfragment- of constructie. Gezien de tijd was het niet

mogelijk dit diepgaander te onderzoeken. Daarom is op een ander punt een boring gezet ten einde de ongestoorde bodem te bereiken. Hier begon de zwarte grond op ongeveer 100 cm beneden vloerniveau. Dit zwarte humeuze zand werd naar beneden toe kleiig en op 195 cm venig. Deze venige laag had een dikte van 50 cm, en op 250 cm beneden vloerniveau – dit is op 25 cm – NAP – werd het ongestoorde gele zand evenals het grondwater bereikt. Vooral bij deze, maar ook bij de vorige boring, lijkt sprake van een sloot of waterloop.

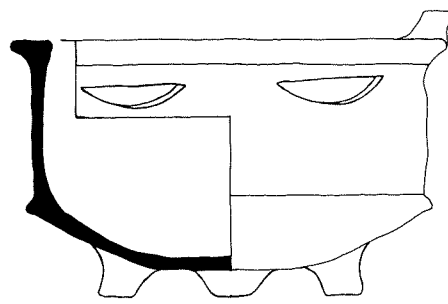
Samenvattend kunnen wij stellen:

– De kapel is aan het einde van de 15de eeuw gebouwd op een terrein waar mogelijk sprake was van een – waarschijnlijk reeds lang dichtgegooid – sloot of waterloop.

– Er is een altaarfundament waarvan het baksteenformaat (23x10x5) dezelfde periode aangeeft als dat van de kapel. Het blootgelegde skelet van de oude vrouw dateert hoogstwaarschijnlijk uit de 17de of 18de eeuw. Uit deze tijd is bekend dat zgn. 'kostkopers' zich in het St. Pietersgasthuis inkochten, soms bijvoorbeeld op voorwaarde dat ze in het koor van de kapel begraven zouden worden (Van der Leeuw, p. 32). Ook andere begravingen waren aanwezig, maar deze gingen althans op de onderzochte plaats niet verder dan 135 cm beneden het vloeroppervlak.

– Tot op 60 à 70 cm beneden het vloeroppervlak is de grond verstoord. Waarschijnlijk is de oorspronkelijke vloer aan het begin van de 19de eeuw eruit gehaald wegens ernstige verzakkingen, veroorzaakt door begravingen. De grond is toen aangevuld en geëgaliseerd met zand, puin en scherven. Hierna is de vloer opnieuw gelegd en bij de restauratie aan het begin van deze eeuw waarschijnlijk niet opengebroken. Gegevens over deze restauratie, die volgens de inventaris berusten in het archief van het St. Pieter en Bloklandsgasthuis, zijn echter onvindbaar.

– De aanleg van vloerverwarming op circa 30 cm diepte zal in de kapel waarschijnlijk geen verlies van belangrijke archeologische informatie betekenen.

4. Komfoor van rood aardewerk, 18de eeuw. Kapel St. Pieters- en Bloklands Gasthuis. Tekening E. van der Last-Stouten.

5. Majolica schaal, blauw op wit, 18de eeuw. Kapel St. Pieters- en Bloklands Gasthuis. Tekening E. van der Last-Stouten.

Kerkstraat/Muurhuizen: derde campagne (juni 1985)

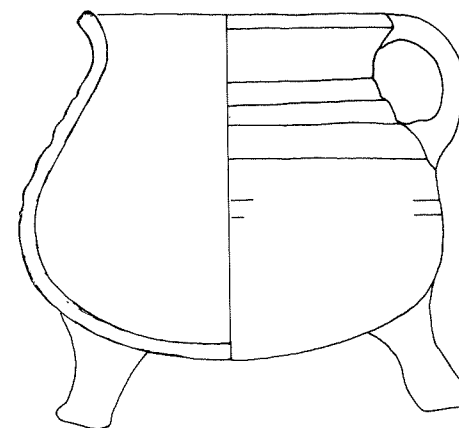
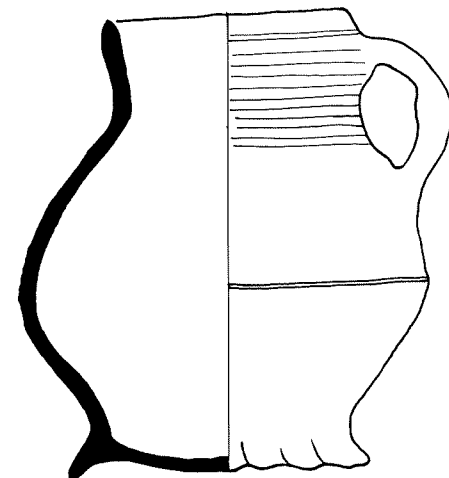
Op deze plaats, waar het nieuwe gebouw van de ROB zal verrijzen, hadden al twee opgravingscampagnes plaatsgevonden: in september-oktober en in december 1984.³⁾ Omdat de bouwwerkzaamheden steeds om verschillende redenen uitgesteld werden, was er gedurende de maand juni 1985 nog gelegenheid voor een laatste, afsluitende campagne.

In 1984 was vrij veel tijd besteed aan de 16de en 17de eeuwse funderingen en beerputten op dit terrein. Langs de Muurhuizen is toen verder een leemvloer gevonden, die gezien het aardewerk van omstreeks 1300 moet dateren. In december 1984 zijn, onder zeer slechte weersomstandigheden, nog enige sleuven getrokken over het achterterrein van het oud-katholiek seminarie, waarbij sloten uit de 13de en 14de eeuw werden aangesneden. Het doel van de opgraving in juni 1985 was om meer gegevens te verkrijgen over juist die oudste gebruiksfase van het terrein. De eerste bewoners of gebruikers van deze plek hebben een laag zand van ongeveer 40 cm opgebracht om het terrein, dat op ongeveer 80-90 cm + NAP lag, te verhogen (huidige straatniveau is 275 + NAP).

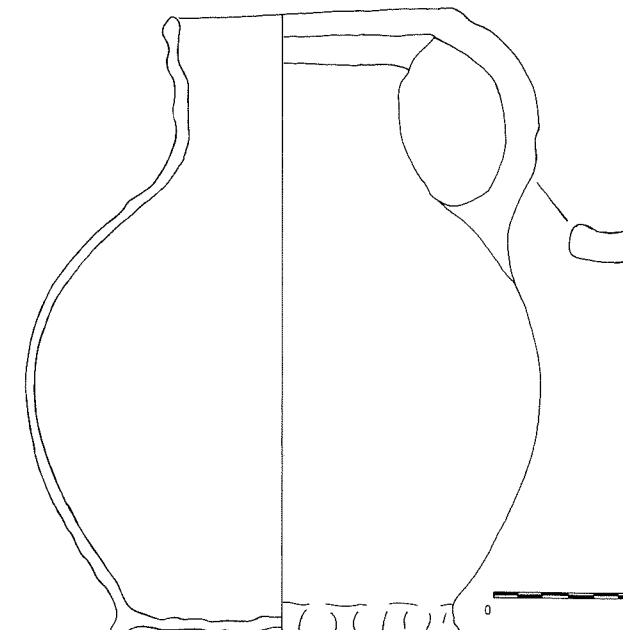
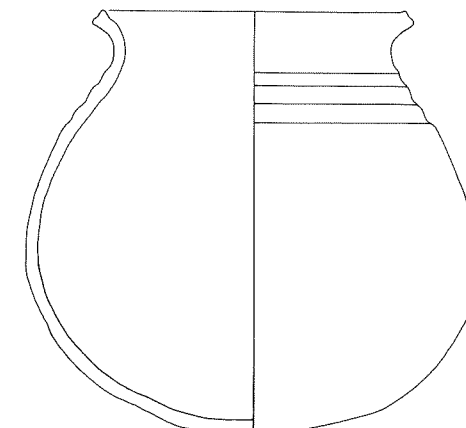
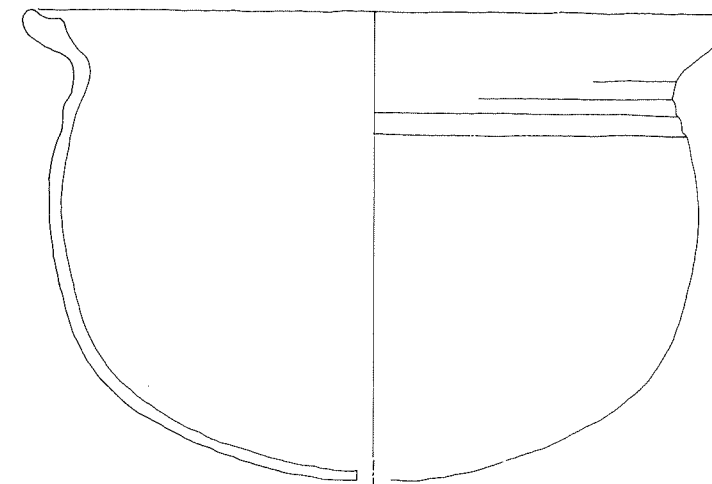
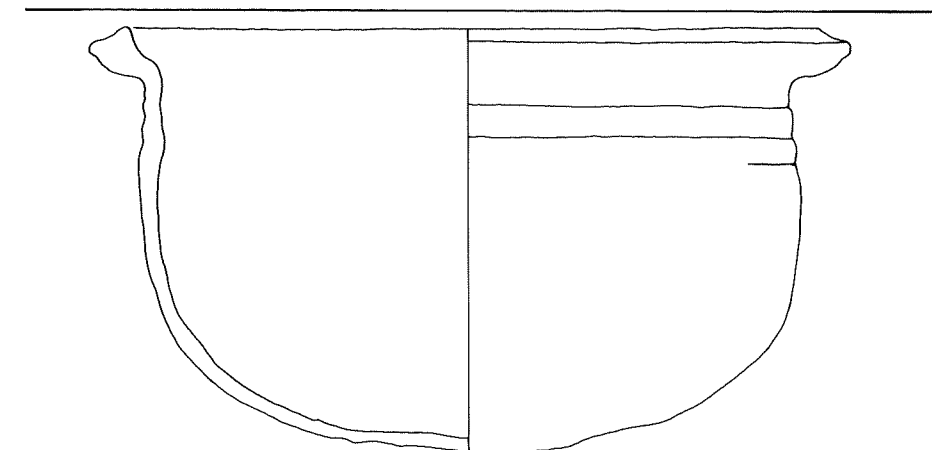
In tegenstelling tot andere plaatsen in de stad, zoals het Markthalgebied, waar men de grond gebruikte – door middel van plaggenbemesting – als tuin- of akkergrond, is het terrein hier direkt geschikt gemaakt voor bewoning en huizenbouw. Op dit zand was de al in 1984 aangetroffen leemvloer gelegd.

Afvalkuilen met aardewerk en botfragmenten uit de 13de, 14de en 15de eeuw geven de bewoningsactiviteiten aan. Een groot aantal hoornpitten op enkele plaatsen kan wellicht duiden op de aanwezigheid van leerlooiers. Het was gebruik huden vaak met hoornpit en al af te leveren.

Het lijkt er op, dat een systeem van oost-west verlopende beschoeide sloten, aanvankelijk voor afwatering moest zorgen. In het profiel is te zien, dat de sloten die het dichtst langs de Muurhuizen liepen, hoogstwaarschijnlijk rond 1300 al niet meer in gebruik waren. De op het schone zand opgebrachte vuile grond ter

6. Kerkstraat/Muurhuizen. Aardewerk uit een afvalkuil van rond 1300: kannetje van bijna-steengoed en grape van blauwgrijs aardewerk; handgevormd met nagedraaide rand; drie kogelpotten en een kan van blauwgrijs aardewerk, handgevormd met nagedraaide rand. Tekening Judith Laar.

7a. Kerkstraat/Muurhuizen: kogelpot van blauwgrijs aardewerk (zie afb. 6).

ophoging loopt daar namelijk over de sloten heen. Kleinere noord-zuid sloten uit de 14de eeuw kunnen later voor afwatering gezorgd hebben, maar deze zijn alleen aangesneden in de tuin van het seminarie. Wel zijn op het terrein direct langs Muurhuizen en Kerkstraat vrij ondiepe greppels gevonden met dezelfde oriëntatie.

Terwijl de 14de eeuwse sloten en greppels georiënteerd zijn op de Muurhuizen en de Weverssingel, is dat bij de oudere sloten van voor 1300 niet het geval. De richting van deze sloten is duidelijk afwijkend en er moet hier sprake zijn van een zeer oude verkaveling, die rond 1300 en waarschijnlijk al eerder, ingrijpend gewijzigd is. Nadere studie kan – in combinatie met gegevens van andere plaatsen – opheldering geven over een dergelijke verandering binnen de 12de of 13de eeuwse nederzetting. Ook is dit een belangrijke indicatie voor de veronderstelling, dat de Zuidsingel-Weverssingel wellicht niet een oorspronkelijke water-

loop is, maar een later gegraven gracht die, evenals de Westsingel, de uitbreidingen rond de oudste kern moest omsluiten. De opgraving in het Markthalgebied had immers al aangetoond, dat de Westsingel jonger moet zijn dan de Langegracht, gezien het verkavelingspatroon van de sloten uit de 13de eeuw: deze sloten waterden af op de Langegracht en niet op de Westsingel, die toen kennelijk nog niet gegraven was.

Behalve dit vroege slotenpatroon heeft de opgraving Kerkstraat/Muurhuizen ook op het gebied van de materiële cultuur het nodige opgeleverd. Een afvalkuil, ingegraven vanuit het niveau boven het eerste ophogingspakket en niet verstoord door latere ingravingen, bevatte een gesloten vondstcomplex dat waarschijnlijk rond 1300 of in het eerste kwart van de 14de eeuw gedateerd moet worden. Het ging om fragmenten van in totaal circa 20 kannetjes van bijna-steengoed van ongeveer hetzelfde vrij buikige type. Het complex bevatte geen scherven van

eerder te dateren protosteengoed of het later te dateren echte steengoed: een reden om aan te nemen dat dit vondstcomplex in een kort tijdsbestek tot stand gekomen is. Omdat het ook veel handgevoormd (wel nagedraaid) blauwgrijs aardewerk bevatte, dat over het algemeen moeilijk dateerbaar is, was dit een waardevolle vondst. Een aantal voorwerpen en scherven van dit blauwgrijze aardewerk vertoont gelijkenis, vooral in het baksel, met het zogenaamde 'elmpter' aardewerk. Dit aardewerk komt vooral voor in het oosten en zuiden van Nederland en in het nederrijnse gebied. Productiecentra ervan zijn bekend uit Elmpt en Brüggen bij Roermond.⁶⁾

Het vondstcomplex in de Kerkstraat bevatte van dit type aardewerk onder meer 6 complete exemplaren: twee kleine kogelpotten, twee kogelpotten met een zeer wijde halsopening, een kan met de kenmerkende uitgeknepen standring en bandvormig oor, en een kleine grape⁷⁾ (afb. 6, 7b). Het blauwgrijze, handgevoormde aardewerk onderscheidt zich van het gedraaide, grijze aardewerk allereerst door het baksel: het is vervaardigd uit met grof zand verschaalde klei, en het baksel kan vrij hard zijn. Opvallend is de blauw-metalige glans van de oppervlakte. Een blauw-grijze scherf is op de breuk grijs tot grijswit van kleur en de verschaaling, die bestaat uit onregelmatige, hoekige zandkorreltjes, is goed te zien. Bij de verschillende vormen van het blauwgrijze aardewerk is afgezien van de kogelvormpot de uitgeknepen standring bij vaten en kannen en het bandoor bij kannen karakteristiek. Schulpvoeten en rolronde oren, zoals bij het gedraaide grijze aardewerk, komen niet voor. Amersfoort is een van de meest westelijke plaatsen, waar dit aardewerk nog voor komt: uit het westnederlandse kustgebied is het nog niet bekend.

Ook voor de materiële cultuur van de latere perioden leverde deze laatste opgravingscampagne gegevens op: een afvalkuil uit het einde van de 16de eeuw bevatte minder vaak voorkomende vormen van rood aardewerk, zoals enige zeer kleine kommetjes (kinderspeelgoed?), twee spaarvarkentjes en twee spaarpotten⁷⁾ (afb. 8 en 9).

7b. Kerkstraat/Muurhuizen: blauwgrijs aardewerk (zie afb. 6).

Nog even in het kort de voornaamste resultaten van de opgraving Kerkstraat:

- Er is een slotenpatroon uit mogelijk de 12de en 13de eeuw, met een oriëntatie die afwijkt van de Muurhuizen-Westsingel, hetgeen belangrijk is voor de ideeën over de pré-stedelijke ontwikkeling van Amersfoort.

- Er is – waarschijnlijk in de 13de eeuw – een laag vuil zand opgebracht ter ophoging (wateroverlast) en/of ter egalitatie voor huizenbouw.

- Er is een leemvloer die een huisplaats aangeeft uit rond 1300, direct langs de Muurhuizen. Greppels en sloten zorgden voor afwatering. Een afvalkuil met een

gesloten vondstcomplexje uit circa 1300, of in elk geval het eerste kwart van de 14de eeuw, bevatte kannetjes van bijna-steengoed en verschillende vormen van handgevoormd blauwgrijs aardewerk in de Elmpt-traditie. Andere afvalkuilen geven activiteiten weer uit de 13de en 14de eeuw.

- Van een stenen huis langs de Muurhuizen – ter plaatse van de leemvloer – is waarschijnlijk sprake vanaf de 15de eeuw.
- Op het terrein zijn verschillende afvalkuilen en beerputten uit de 16de eeuw en later aangetroffen die enige opmerkelijke vondsten bevatten.

8. Kerkstraat/Muurhuizen: spaarvarkens en spaarpotten van rood aardewerk, eind 16de eeuw. (Gerestaureerd door J. Kottman, ROB)

9. Kerkstraat/Muurhuizen: speelgoed van rood aardewerk, eind 16de eeuw. (Gerestaureerd door J. Kottman, ROB)

Waarnemingen Amersfoort-Noord

Hoewel de prioriteit van het archeologisch onderzoek in de binnenstad van Amersfoort ligt, vereisen ook de gebieden daarbuiten de nodige zorg.

In Amersfoort-Noord kunnen, op de wat hoger gelegen dekzandruggen in de Gelderse Vallei, in principe ook bewoningssporen aangetroffen worden uit prehistorie en vroege middeleeuwen. Dat veel boerderijplaatsen een middeleeuwse oorsprong hebben is ook uit historische bronnen bekend. De resten van de versterkte huizen Emiclaer, Hoogerhorst en Coelhorst zijn zelfs door het rijk tot archeologisch monument verklaard. De hoeven Groot Emiclaer, Nieuwe Hoofd, Oude Hoofd, Weerhorst, Boelenhoef, Groot Zielhorst, Kattenbroek en Groot Schoonoord maakten deel uit van de oude Maalschap van Hoogland ('De Malen van Hoogland'), die al in de 13de eeuw vermeld wordt.⁸⁾ Deze boerderijen hebben dus beslist een oude oorsprong. Het is mogelijk dat dit ook het geval is met de terreinen waarop het huis Donkelaar en het huis Lutteke Weede gestaan hebben (zie kaart afb. 10).

De komende jaren echter, zal de voortschrijdende woningbouw over een groot gebied vele grondsporen vernietigen. Op het kaartje is de ligging van de bovengenoemde plaatsen aangegeven, alsook de situering van de geplande nieuwbouw van het Groeistad-project.

De gemeentelijke archeoloog heeft daarom de leden van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN), afdeling Vallei en Eemland, gevraagd een archeologische veldkartering te beginnen om de eventuele bewoningssporen in dit gebied uit prehistorie of middeleeuwen te kunnen traceren. Deze veldkartering verschilt als onderzoeksmethode belangrijk van een opgraving, waarbij immers het te onderzoeken object in feite vernietigd wordt.

Het onderzoeksgebied wordt vooraf onderverdeeld in kleinere 'werkeenheden'. Bij een veldkartering loopt men systematisch deze percelen af, uitkijkend naar scherven of andere zaken die mogelijk iets met oude nederzettingen te maken kunnen hebben. Alle gegevens worden op een topografische moeder-

10. Amersfoort-Noord: in grijs de geplande (en deels al in uitvoering zijnde) nieuwbouw.

1. Hoogerhorst	5. Lutteke Weede	9. Emiclaer	13. De Oude Hoofd
2. Coelhorst	6. Schothorst	10. Groot Emiclaer	14. Terrein achter Klein Zielhorst
3. Donkelaar	7. Schoonoord	11. De Nieuwe Hoofd	15. De Hoef
4. Terpen Zeldertseweg	8. Kattenbroek	12. Groot Zielhorst	

kaart bijeengebracht, en zo krijgt men een overzicht van de plaatsen, waar grotere concentraties scherven op bewoningsactiviteiten kunnen wijzen. Dit gevoegd bij de planning van stadsuitbreidingen of bijvoorbeeld ruilverkavelingen, kan ervoor zorgen, dat men op tijd op verantwoorde wijze kan beslissen over het wel of niet doen van een opgraving. De AWN-leden zijn met de veldverkenning begonnen op de meest bedreigde gebieden, zoals De Hoef en Zielhorst. In *De Hoef* leverde het aflopen van de bouwterreinen niet veel op, maar op enkele plaatsen, waar de boerderijen net afgebroken waren, zijn scherven uit de 14de eeuw en later gevonden.

In *Zielhorst* werden direkt ten noorden van de afgebroken boerderij Klein Zielhorst scherven gevonden die waarschijnlijk uit de IJzertijd dateren, met name uit de eerste eeuwen na Chr. De veldverkenningen hebben plaatsgehad in het najaar 1985 en zijn in het voorjaar van 1986 hervat.⁹⁾ Bij de begeleiding heeft G. van Haaff, werkzaam als veldtechnicus bij de ROB en gespecialiseerd in Landesaufnahme, een grote rol gespeeld.

Waarnemingen binnenstad

Amersfoort is gebouwd op de plaats waar een uitloper van een stuwwal van de Utrechtse Heuvelrug (de Amersfoortse Berg) uitloopt in de Eemvallei in het noordwesten en de Gelderse Vallei in het noordoosten. Op dat punt komen verschillende waterlopen vanuit oosten en het zuidoosten samen om waarschijnlijk in één brede bedding uit te monden in het toenmalige Almere. Het Vallei-gebied ten noorden van Amersfoort is niet vlak; de pleistocene dekzanden hebben op sommige plaatsen langgerekte hoger gelegen dekzandruggen gevormd. Evenzo is door waarnemingen in verleden en heden duidelijk dat ook de binnenstad van Amersfoort niet op vlak terrein is gebouwd. Grote en kleine verhogingen in het terrein hebben de beddingen van de waterlopen bepaald en daarmee ook de keuze van de woonplaatsen. Sommige van deze verhogingen zijn heel goed zichtbaar, zoals bijvoorbeeld aan de Bloemendalsestraat. In andere gedeelten van de stad echter is door eeuwenlang kunstmatig ophogen en egaliseren niet meer zichtbaar of het oorspronkelijk zandoppervlak nu laag of hoog gelegen heeft. Dat is jammer, omdat juist dat koppen- en dalenpatroon van het oorspronkelijk zandoppervlak ons kan informeren over de oudste nederzetting en de ontwikkeling daarvan. Om nu toch daarin een inzicht te krijgen is het streven om door

middel van waarnemingen overal in de stad een hoogtelijnenkaart van het oorspronkelijk zandoppervlak te verkrijgen. Hiermee is jaren geleden al een begin gemaakt.¹⁰⁾

Behalve de reeds genoemde Bloemendalsestraat, waar de hoogte van het zandoppervlak bijvoorbeeld bij de nrs. 8-14 op circa 3.20 + NAP zit, en het gebied Varkensmarkt-Koestraat (215-330 + NAP), is er ook een zandkop op de Langestraat, ter hoogte van de Joriskerk (235-255 + NAP).

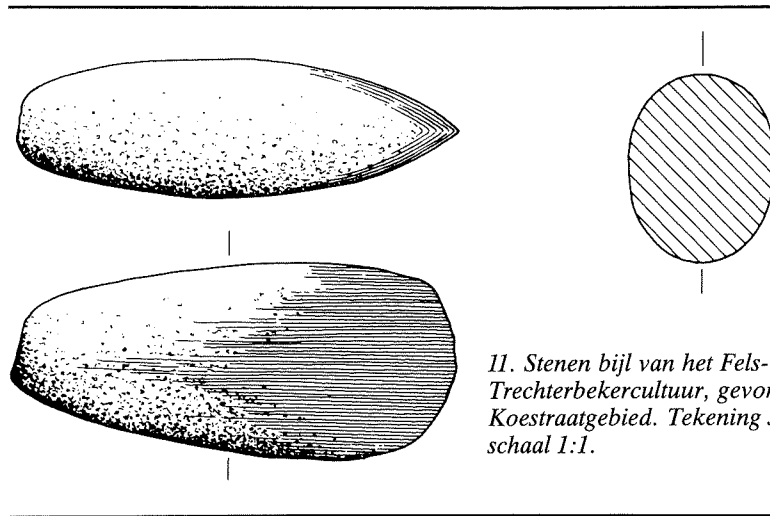
Verder naar het oosten, aan de Kamp, ter hoogte van Kreupelstraat en Oliesteeg, zit het zand op circa 250 + NAP. De gegevens van de onder beschreven waarnemingen zullen aan deze nog zeer onvolledige hoogtelijnenkaart toegevoegd worden.

Arnhemsestraat 4 (maart 1985)

In de tuin ligt een waterput met een doorsnede van circa 150 cm. De put is dichtgemetseld met recente baksteen; het oorspronkelijke metselwerk en de diepte waren niet te meten.

Bleekerseiland (april 1985)

In verband met de voorgenomen bouwplannen op het Bleekerseiland is een aantal boringen gezet op het braakliggende terrein ten zuidwesten van de Heiligenbergerweg. Het oorspronkelijke zandoppervlak lag hier op circa 80-90 cm

II. Stenen bijl van het Fels-Ovaltype, Trechterbekercultuur, gevonden in het Koestraatgebied. Tekening J. C. Hulst, schaal 1:1.

beneden het straatniveau (110-120 cm + NAP). Het materiaal dat bij de verkenning werd meegenomen bevatte geen ouder aardewerk dan het einde van de 16de eeuw. Op de oudste kaart van Amersfoort van Jacob van Deventer (circa 1540) is dit terrein wel aangegeven, maar met heel weinig bebouwing: het werd als bleekveld gebruikt. Ter plaatse van de inmiddels afgebroken waterrijen, waar gezien de kaart van Van Deventer wel sprake was van gebouwen, is geen diepgaande verkenning geweest vanwege de sterk vervuilde bodem. De resultaten van de waarnemingen en boringen op dit terrein gaven geen aanleiding om tot een opgraving over te gaan.

Bredesteeg - Teut (april 1986)

Bij de restauratie van de huisjes op deze hoek is op het achterterrein het oorspronkelijk zandoppervlak opgezocht: dit lag circa 70 cm beneden het huidige maaiveld (circa 230 cm + NAP).

Breestraat (Markthalgebied) (okt. 1985)

Bij de aanleg van de parkeergarage werd in de noordwesthoek van deze put een ronde en een vierkante beerput aange- troffen (baksteenformaat resp. 20x11x4 en 20x10x4 cm; vloer ronde put 23x11x4). Omdat er bijzonder weinig tijd was voor waarnemingen is de ronde put snel gecou- peerd en is de vierkante put heel globaal op vondsten doorzocht. Het terrein was toen al tot op 160 cm beneden het maaiveld (circa 140 + NAP) afgegraven. De ronde put was gegraven tot op het oorspronkelijk zandoppervlak dat daar op 215 cm beneden het maaiveld begon. Het vondstmateriaal dat geborgen is bevatte onder meer een 16de eeuwse schoen, inmiddels gerestaureerd door O. Goubitz, ROB, aardewerk uit de 15de-18de eeuw waaronder een compleet kookpotje (grape) uit de 15de eeuw. Toen de put voor de parkeergarage geheel tot op het schone zand was uitge- graven, trof A. de Boer in dat zand resten aan van kleine paaltjes met vlechtwerk, waarschijnlijk afkomstig van slootbe- schoeiingen. Bovendien kwam er op dit niveau nog een vuurstenen kling tevoor- schijn. Een datering hiervan was niet mogelijk.

Breestraat (Markthalgebied) (maart 1985)

Bij het funderen van de nieuwbouw op dit terrein werd gebruik gemaakt van boor- palen. Hierdoor werden gaten geboord van circa 16 meter diep, en deze boringen gaven een indruk van de opbouw van de bodem. Ongeveer 3 meter onder het maaiveld, dat wil zeggen circa 1 meter onder het oorspronkelijke zand zat een veenpakket van circa 2 meter dik. Hier- onder zat weer een zandpakket en op 10 meter diepte begon een 3 meter dikke laag taaie blauwe klei, die steeds zandiger werd en op circa 16 meter diepte overging in een schelpenlaag (13 meter - NAP). Van deze schelpenlaag, vermoedelijk eemien, is een monster genomen voor de Geologische Dienst.

Eemstraat (april 1985)

Op het braakliggend terrein aan de Eem- straat is het oorspronkelijk zandoppervlak opgezocht: dit zat op circa 70 cm (circa 130 + NAP) beneden het huidige maaiveld (verstoorde profiel).

Geulstraat (mei 1985)

Waarneming tijdens rioleringswerkzaam- heden: oorspronkelijk zandoppervlak zat op 110 cm beneden straatniveau (natuur- lijk profiel) (circa 440 + NAP).

Kamp 2

Bij werkzaamheden in dit pand is direkt naast de ingang van de keuken binnen in het huis een waterput aangetroffen met een doorsnede van 110 cm, beneden gestapeld en boven gemetseld, baksteen- formaat 24x12x5 cm.

Kerkstraat-Muurhuizen (nov. 1985)

Toen de bouwwerkzaamheden al gestart waren, is een aanvullend onderzoekje gedaan vlak langs de Kerkstraat naar een afvalkuil die rond 1300 moest dateren. Deze kuil was tijdens de campagne in juni voor het grootste gedeelte opgegraven, maar het vermoeden bestond dat zich nog materiaal tussen het noordprofiel en de straat zou bevinden. Gezien de aard van dit vondstcomplex leek het de moeite waard dit te onderzoeken. Dit resulteerde in de vondst van een compleet kogelpotje en enige fragmenten van de bijna-steen-

goedkannetjes die in juni waren opge- graven.

Lange Beekstraat

In 1985 is de oude lagere school aan de Lange Beekstraat gesloopt om plaats te maken voor een in 1986 te realiseren nieuwbouwproject. Tussen sloop en bouw zijn daar boringen verricht: het onge- stoorde zand zat hier op circa 4.60 cm + NAP.

Muurhuizen 35 (oktober 1985)

Bij de restauratiewerkzaamheden zijn in en om dit pand enige waarnemingen gedaan. Grotere baksteenformaten dan 22x12x6 en 23x13x6 zijn niet gemeten. Bij de achtergevel was het niet mogelijk tot aan de kleilaag te graven. Op circa 3 meter beneden het straatniveau was dit punt nog niet bereikt. Dit komt overeen met waarnemingen in andere Muurhui- zen, waar de voorgevel beduidend hoger gefundeerd is dan de achtergevel, omdat het oorspronkelijk zandoppervlak op die plaats weggegraven is en heeft plaatsge- maakt voor een grachtvulling. Dit zou erop kunnen wijzen dat de eerste stads- muur, waar de Muurhuizen hun naam aan te danken hebben, in dit gedeelte ter plaatse van de voorgevels heeft gestaan. De gracht, die oorspronkelijk dicht langs de stadsmuur liep, zou dan gedeeltelijk dichtgegooid en verlegd zijn ten behoeve van de huizenbouw.

Walikerstraat (april 1985)

Op het braakliggend terrein langs de Walikerstraat is door middel van boringen een kleine verkenning uitgevoerd: het zandoppervlak zat op 120 cm beneden het huidige maaiveld (circa 155 cm = NAP) (verstoorde profiel). Het aardewerk dat bij deze waarneming werd gevonden was 17de eeuws en jonger.

Vondstmelding Koestraat

Deze vondstmelding dateert uit 1984, maar is belangrijk genoeg om in dit verslag genoemd en afgebeeld te worden. Op 30 maart 1984 vond J. C. Hulst, tekenaar ROB, bij rioleringswerkzaam- heden op de hoek Grote Haag/Koestraat een stenen bijl van de Trechterbeker- cultuur (circa 2600-2400 voor Chr.). De

bijl behoort tot het type Fels-Ovalbeile (Brand, taf. 24) (afb. 11).

Noten

1. Met dank aan de heer M. van Meerkerken, Rijksgeologische Dienst.
2. W. J. van Hoorn, J. Hovy e.a., *Observanten- klooster Amersfoort* (Amersfoort 1982) pp. 143 e.v.
3. Zie voor historische gegevens van dit gebied bijv. Hovy, p. 29.
4. Hovy, p. 80 en Van der Leeuw.
5. Krauwer, pp. 33-4.
6. Voor technische omschrijving, afbeeldingen en verdere literatuurverwijzingen Janssen, pp. 190 e.v.
7. Gerestaureerd door J. Kottman, ROB.
8. Van Hoorn; verder Van Iterson.
9. Jaarverslag 1985 van de AWN, afdeling Vallei en Eemland.
10. Zie Brongers en Van Tent.

Literatuur

- J. A. Brongers en W. J. van Tent, *Gedachten over het ontstaan en de eerste ontwikkeling van Amersfoort naar aanleiding van archeolo- gisch-geologische waarnemingen in de binnen- stad, Flehite 13*, nr. 4, pp. 64-77.
- K. H. Brandt, *Studien über Steinerne Axte und Beile der jüngeren Steinzeit und der Stein- Kupferzeit Nordwest Deutschland* (Hildes- heim 1967).
- J. Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlan- den tot omstreeks 1560* (Arnhem 1961), (tweede druk 1976).
- W. J. van Hoorn, *Reageer voor het te laat is*, (Boekwerkje t.g.v. Open dag 29 april 1978).
- W. J. van Hoorn, J. Hovy e.a., *Observanten- klooster Amersfoort* (Amersfoort 1982).
- J. Hovy, *Amersfoort in prent* (Zaltbommel 1982).
- W. van Iterson, *De historische ontwikkeling van het College van de Malen op het Hoogland* (Leiden 1932).
- H. L. Janssen (red.), *Van Bos tot Stad. Opgra- vingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983).
- M. Krauwer, *Eén jaar stadskernonderzoek in Amersfoort, Flehite 17*, nr. 1/2, pp. 30-35.
- J. van der Leeuw, *De gecombineerde St. Pieters- en Bloklandsgasthuizen te Amersfoort* (Amers- foort 1894).

Archeologisch onderzoek in het Markthalgebied aan de Breestraat te Amersfoort

Monique Krauwer

In het voorjaar van 1984 vond een grotendeels door de ROB gefinancierde opgraving plaats in het Markthalgebied aan de Breestraat, op de plaats van de voormalige Pater- nosterstraat.

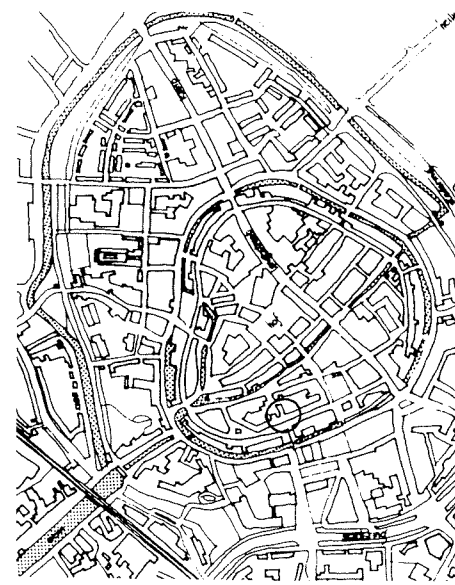
Na de aanstelling in februari 1984 van de gemeentelijk archeoloog in Amersfoort, was dit de eerste opgraving waarvoor deze de verantwoording droeg. De technische leiding berustte bij G. Tak en H. ter Schegget, beiden van de ROB.)

Enige resultaten van deze opgraving kwamen al even ter sprake in een eerder stadium.²⁾ In dit artikel wordt wat dieper op dit onderzoek ingegaan. Tevens worden in dit nummer van Flehite de resultaten van het stuifmeelonderzoek gepubliceerd, alsook - los van de opgraving - gegevens uit historische bronnen die op het Markthalgebied betrekking hebben.

De opgraving

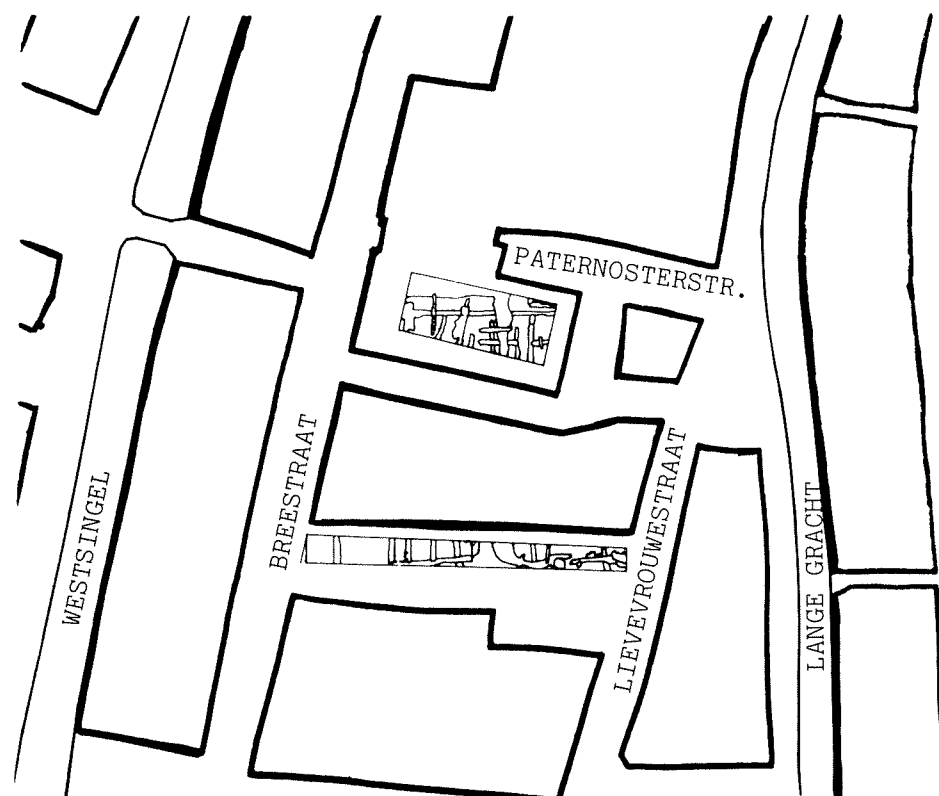
Op afbeelding 2 is de ligging van de opgravingsputten te zien. De put onder de Markthal zal hier vooral besproken worden; de lange smalle sleuf van de Breestraat naar de Lievevrouwestraat werd in vrij korte tijd gegraven om één lang profiel te krijgen van straat tot straat, maar door diepe kelders aan beide straten was een belangrijk deel van de grondsporen al verloren gegaan. Omdat dit de eerste opgraving in Amers- foort was, waarvoor geld, mankracht en tijd beschikbaar waren, gingen wij uit van een ruime vraagstelling: wat is er met dit terrein gebeurd vanaf het moment dat het door de mens in gebruik werd genomen, en in hoeverre vertelt ons dat iets over ontstaan en ontwikkeling van de neder- zetting Amersfoort.

Het opgravingsgebied is gelegen binnen de ring Muurhuizen-Breestraat-Krankele- denstraat-Scherbierstraat, waar over het algemeen de eerste stadsmuur veronder- steld wordt, die omstreeks 1300 gebouwd moet zijn. De verwachting was dan ook, dat sporen uit de 13de eeuw aangetroffen zouden worden, maar over het karakter en de intensiteit van die sporen bestonden geen concrete vermoedens. Wel was het een en ander bekend over de jongste bebouwing: immers, toen de Markthalen hier in de jaren twintig van deze eeuw gebouwd werden, moesten de huisjes aan de Paternosterstraat hiervoor het veld ruimen. Het was dus bekend dat we aller- eerst de funderingen van deze huisjes, bekend door afbeeldingen en stadsplatte- gronden, zouden tegenkomen. We waren bij deze opgraving daarom ook vooral benieuwd over wat zich onder deze funderingen in de bodem zou afspelen!

1. Situatie van de opgraving.

De opgravingsput in de Markthal had een afmeting van 12 bij circa 30 meter. De noordhelft hiervan werd in tien vlakken verdiept, bij de zuidhelft werd direct naar het oudste niveau gegraven. In elke stad, waar eeuwenlang mensen gewoond hebben, werkt men zichzelf let- terlijk de hoogte in: door bewuste ophoging van de grond tegen waterover- last, maar ook onbewust, door storten van huisafval, of door afbraak en weder- opbouw van huizen. Ook in Amersfoort is dat het geval: tussen het niveau van de oorspronkelijke ongeroerde bodem die de eerste kolonisten aantreffen, en het niveau waar we nu op lopen en leven zit in de binnenste stadskern een verschil van al gauw een paar meter.

2. Ligging van de opgravingsputten met daarin geprojecteerd de 13de-eeuwse sloten.

Al zijn de ophogingen misschien niet zo dramatisch als bijvoorbeeld in de steden Amsterdam en Dordrecht, waar de wateroverlast allesoverheersend was en ophogingspakketten van meer dan acht meter geen uitzonderingen zijn, toch heeft men ook in Amersfoort last gehad van overstromingen uit het zuidoosten en noorden, en zal de ophoging vaak heel bewust geschied zijn. Omdat de oorspronkelijke bodem, waar Amersfoort op gebouwd is, niet vlak is, maar bestaat uit koppen en dalen van de door de wind afgezette, pleistocene dekzanden, is het op de ene plaats drassiger geweest dan op de andere, en was de noodzaak tot ophoging niet overal hetzelfde. Het ophogingspakket in het Markthalgebied vanaf het ongestoorde zandoppervlak tot het huidige straatniveau bedroeg 2,5 tot 3 meter. Het niveau van dit zandoppervlak lag op circa 80 cm + NAP.

Op afbeelding 3 is dit ophogingspakket in verticale dwarsdoorsnede te zien: het profiel. Zo'n profiel is bij een opgraving van het allergrootste belang omdat het een overzicht geeft van wat er zich op een bepaalde plaats heeft afgespeeld. Het is belangrijk te kunnen zien hoe de verschillende lagen over elkaar heen lopen en vanuit welk niveau kuilen en sloten gegraven zijn. De vraag, welk verschijnsel of welke laag ouder is dan de andere verschijnselen of lagen, wordt vaak opgelost door grondige bestudering van het profiel, in samenhang met foto's, vlaktekeningen en vondsten. De gebruiks- en bewoningsfasen, die in het noordprofiel te zien zijn, worden – na enige opmerkingen over de datering – hierna van oud naar jong besproken.

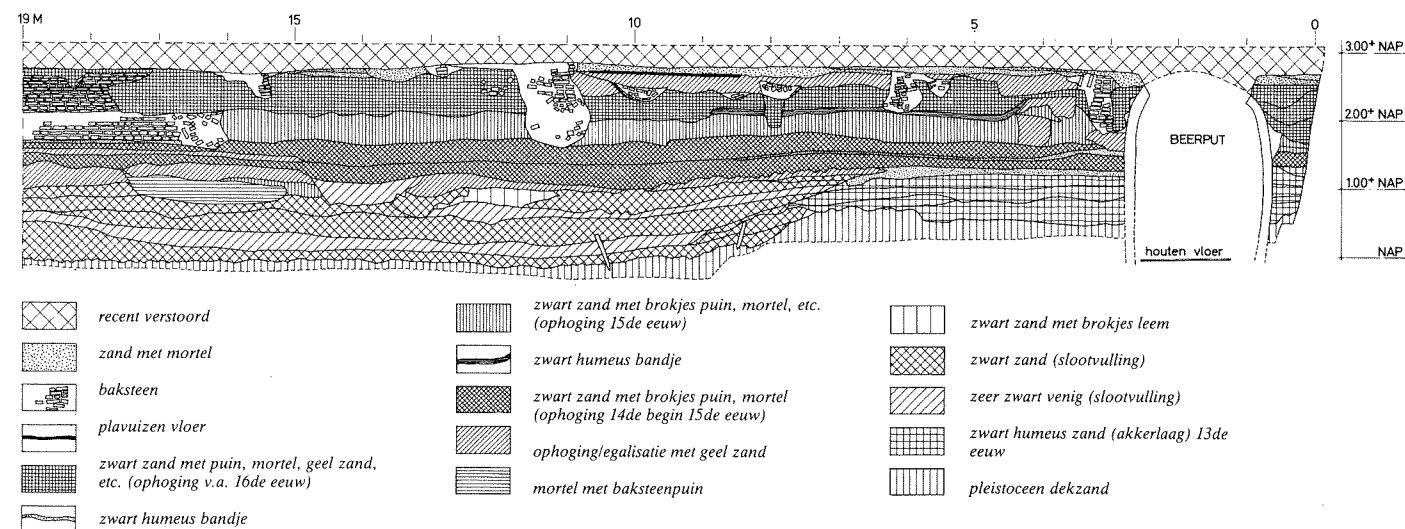
Datering

Het dateren van de verschillende verschijnselen in een opgraving als sloten, kuilen, ophogingslagen en huisplaatsen gebeurt meestal aan de hand van aardewerk, soms in combinatie met historische gegevens.

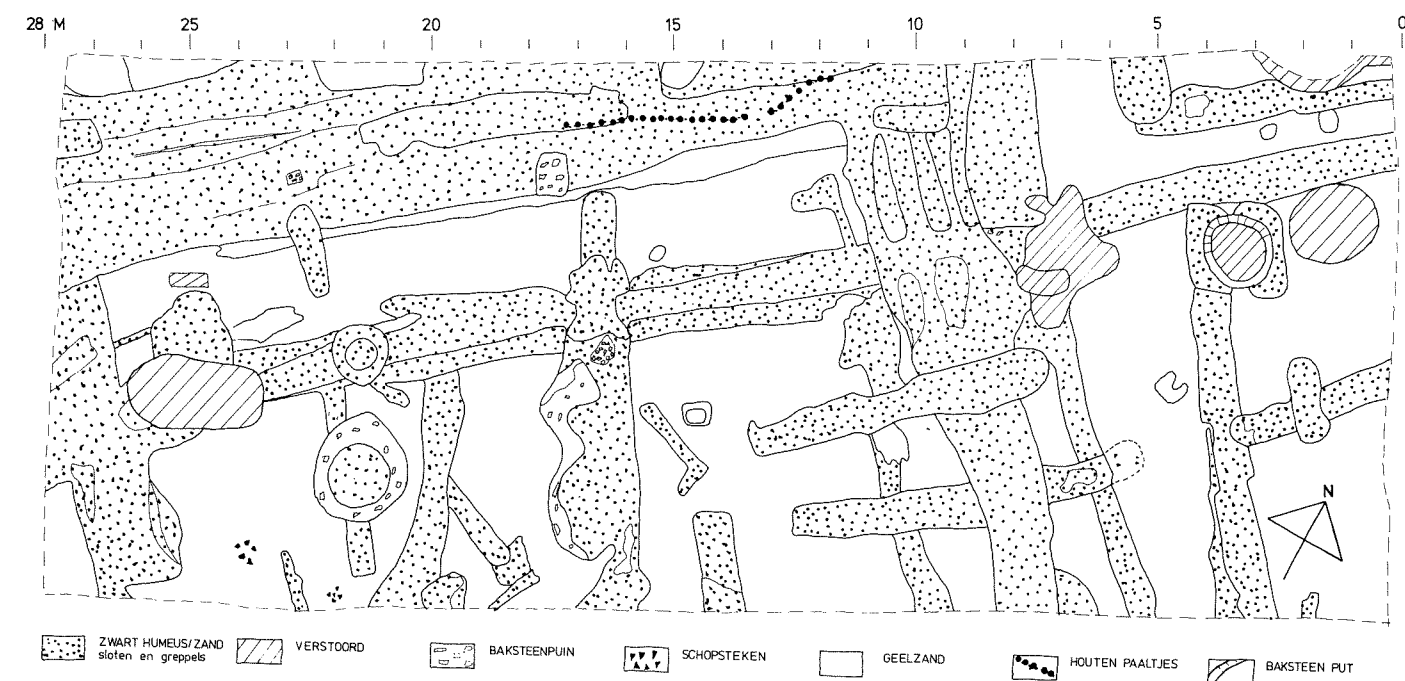
Hoewel er natuurlijk meer vondstcategorieën zijn, zoals metaal, leer, hout, glas, bot, natuursteen en bijvoorbeeld zaden, vormen aardewerkscherven meestal het overgrote deel van het vondstmateriaal, omdat aardewerk immers minder voor hergebruik in aanmerking komt dan bijvoorbeeld hout (reparatie, brandstof), leer (reparatiestukken, kleinere voorwerpen), glas en metaal (omsmelten), en vrijwel onvergankelijk is terwijl het, afgezien van breuk, zijn vorm behoudt. Een scherf kan ons iets vertellen over de datering, de functie en de plaats van herkomst van de hele pot. Deze gegevens zeggen op hun beurt weer iets over de plaats waar dit aardewerk gevonden wordt. In de late- en postmiddeleeuwen hebben we vooral te maken met de volgende aardewerkproducten:

(blauw)grijs handgevormd aardewerk (locaal vervaardigd, maar soms ook geïmporteerd vanuit het Duitse gebied), steengoed (zowel proto- als bijna- als 'gewoon') en laat-steengoed geïmporteerd uit het Duitse Rijngebied, met uitzonderingen), het rood en grijs gedraaide aardewerk (gemaakt op lokaal en regionaal niveau) en de latere Majolica- en Delftse producten.

Een probleem is echter dat juist over laat- en postmiddeleeuws aardewerk – met uitzondering van Majolica en Delftse waar – nog niet zoveel duidelijkheid bestaat. Het aardewerk van een opgraving probeert men te dateren door het te vergelijken met hetzelfde materiaal waarvan de datering bekend is, bijvoorbeeld omdat het in een duidelijke historische context gevonden is, of in samenhang met munten. Men is dus afhankelijk van de mate waarin over dergelijk goed te dateren aardewerk gepubliceerd is, en daar ontbreekt het nogal eens aan.³⁾ Bovendien zijn er regionale verschillen: een bepaald soort aardewerk kan in het zuiden al veel eerder algemeen voorkomen dan in het noorden, en omgekeerd.

3. Gedeelte van het noordprofiel: van oost naar west 0-20 meter.

4. De eerste fase: het patroon van de afwateringssloten uit de 13de eeuw.

Dan heeft men ook nog te maken met lokale pottenbakkerijen, die vaak niet historisch bekend zijn, en waarvan het materiaal moeilijk te vergelijken is met vondstcomplexen elders.

Voor de situatie in Amersfoort betekent dit alles dat het dateren van tijdens een opgraving gedocumenteerde verschijnselen moeilijk is. Historische gegevens uit de vroegste periode van de 12de tot en met de 15de eeuw, die ons kunnen helpen met het dateren van de verschillende bewoningsfasen, zijn over Amersfoort niet direct in overvloed aanwezig. Het onderzoek van mevrouw Van Hoorn-Koster in dit tijdschrift geeft al aan, dat gegevens over het Markthalgebied van voor de 16de eeuw vrij zeldzaam zijn. We zullen het dus moeten doen met het aardewerk, dat meestal slechts ruime datering toelaat.

Voor lokale pottenbakkers zijn slechts vage aanwijzingen.⁴⁾ Centraal gelegen als het is, zal Amersfoort uit alle windstreken

aardewerk aangevoerd hebben. De belangrijkste verbindingswegen over land met het oosten en zuiden, en ook de waterweg de Eem, die Amersfoort direct in contact bracht met de bloeiende handelsplaatsen rond de Zuiderzee boden wat dat betreft uitstekende mogelijkheden.

Dit wordt al een beetje duidelijk als we het 13de eeuwse kogelpotmateriaal bekijken. Amersfoort is een van de meest oostelijke plaatsen, waar de typisch noordwestnederlandse kogelpot met vingervogen voorkomt, en een van de meest westelijke waar aardewerk voorkomt dat mogelijk tot de Elmpoter-traditie gerekend mag worden (zie hieronder).

Het onderzoek naar de herkomst van het in Amersfoort gevonden schervenmateriaal, dus zowel van handgevormde kogelpotten als het vroege steengoed, en het gedraaide rode en grijze aardewerk, verkeert echter nog in een pril stadium en moet de komende jaren meer aandacht krijgen.

Enigszins vergelijkbaar is de situatie met de in Amersfoort gebruikte bakstenen. In gebieden, waar lokaal bakstenen vervaardigd worden, kan men vaak tot vrij goede dateringen komen aan de hand van de steenformaten. Soms geven historische bronnen ook nog informatie hierover. Is er echter geen sprake van lokale baksteenindustrie, en moet men de stenen van elders betrekken, zoals dat waarschijnlijk in Amersfoort het geval was, dan wordt het dateren aan de hand van formaten veel moeilijker vanwege de regionale verschillen tussen de productiecentra. Uit historische bronnen is bekend dat de Amersfoorters bakstenen uit verschillende delen van het land hebben laten komen.⁵⁾ Met het aardewerk zal het niet veel anders gegaan zijn. Bij de hieronder besproken gebruiks- en bewoningsfasen zal zonnodig nog wat dieper op de aardewerksoorten worden ingegaan.

Eerste fase:

gebruik als akker/tuingrond, 13de eeuw

In het profiel is vlak boven het pleistocene zand op sommige plaatsen nog iets van de oorspronkelijke bodem te zien in de vorm van een dunne zwart-humeuze band. Waarschijnlijk heeft hier vóór de ontginning een eiken-berkenbos gestaan.⁶⁾

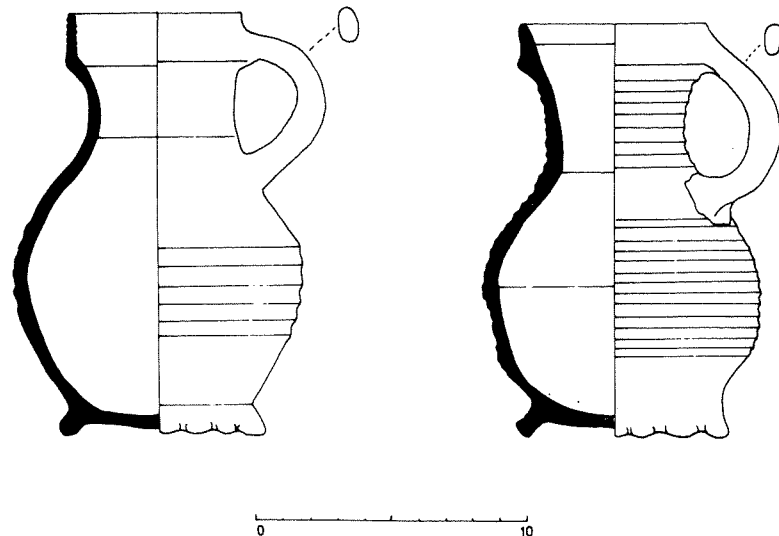
Hierbovenop is een op sommige plaatsen nog circa 60 cm dikke zwartgrijze humeuze, vrij homogene laag te zien, met kleine stukjes houtskool en scherfjes: het resultaat van jarenlange plaggenbemesting. Heideplaggen werden hiertoe in de schapenstal gebracht, en het mengsel van mest en plaggen, dat dan ontstond, werd na verloop van tijd op het land gebracht ter verbetering van de arme zandgrond. Door middel van sloten werd het akkerland ontwaterd en verkaveld.

Het is mogelijk, dat het terrein eerst als weidegrond in gebruik genomen is, gezien de vochtigheid van de grond.⁷⁾

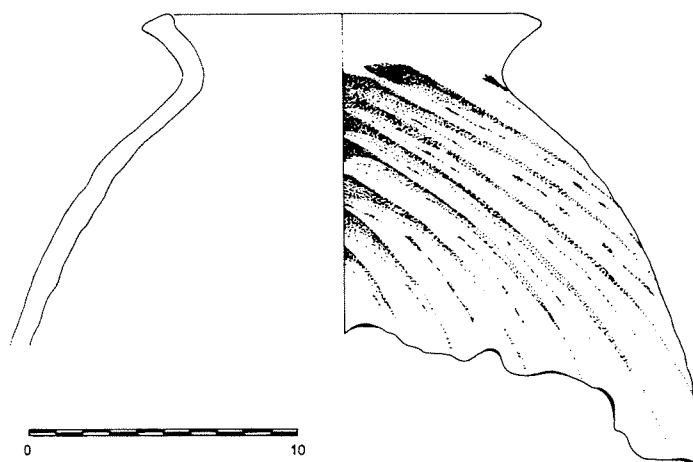
Op afbeelding 4 is het patroon van de ontwateringssloten te zien. Omdat de grootste in de opgravingsput gevonden sloot niet loodrecht op het noord-profiel afloopt, is deze in dit profiel als een lang-gerekte ingraving te zien. Op de vlaktekening ziet men de juiste breedte (3,5-4 meter) van de sloot, die aan weerszijden beschoeid was met aangepunte paaltjes van ongeveer 5 – 10 cm dikte. Hier en daar waren tussen deze paaltjes nog sporen van vlechtwerk te zien.

Uit de onderste lagen van deze sloot kwamen twee gave kannetjes van proto-steengoed tevoorschijn (afb. 5). Zij zijn afkomstig uit het Rijnland en kunnen rond 1250 gedateerd worden. Dit sluit aan bij het overige schervenmateriaal dat uit sloten en akkerlagen komt: de grote meerderheid kan in de 13de eeuw gedateerd worden, op enkele Pingsdorf-, Andenne-, en Paffrathscherfjes na, die ook 12de-eeuws kunnen zijn. Dit oudere aardewerk is echter te gering in aantal om te kunnen concluderen, dat dit gebied al in de 12de eeuw in gebruik is genomen. Het 13de-eeuwse aardewerk, voornamelijk proto-steengoed en kogelpotten, verdient nog enige toelichting.

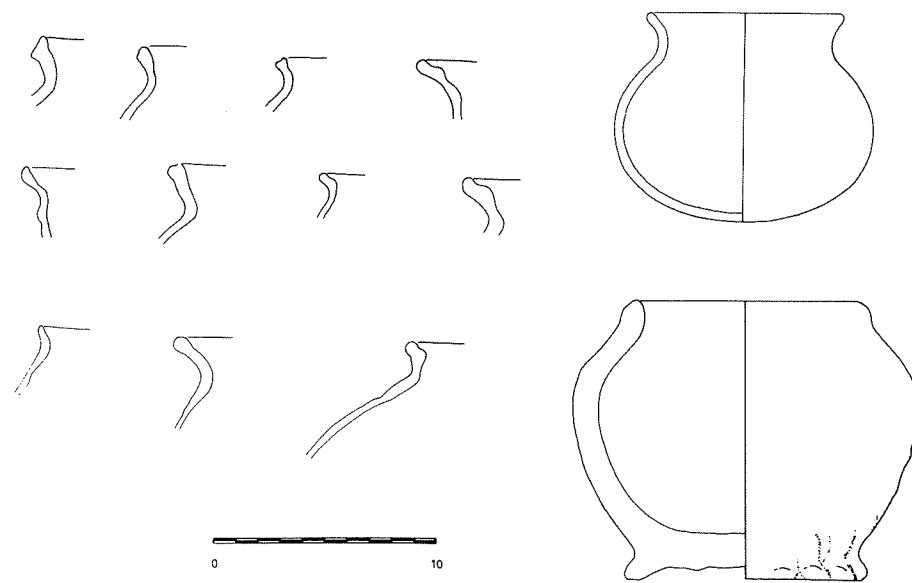
Van het kogelpot aardewerk is over het algemeen moeilijk de herkomst en de

5. Kannen van bijna-steengoed, circa 1250.

6. Grijs handgevormd aardewerk: kogelpot met vingervegen.

7. Grijs handgevormd aardewerk, 13de eeuw. Kogelpot, vijzel en enige randfragmenten.

datering te bepalen. Dit grijze handgeformde aardewerk met zijn karakteristieke eenvoudige kogelronde potten is in veel gebieden lokaal vervaardigd, maar soms ook van elders ingevoerd. In Amersfoort zijn tot nog toe geen ovens gevonden, waar dit aardewerk in gebakken kan zijn.

Een aantal van de kogelpotscherven vertoont in baksel grote overeenkomsten met het zogenaamde 'Elmpt-aardewerk'. Ook op andere plaatsen in Amersfoort is aardewerk gevonden, dat misschien bij de Elmpter traditie gerekend mag worden. Dit aardewerk zou dan vanuit het oosten of zuidoosten ingevoerd zijn. In Noord-westnederland wordt dit aardewerk trouwens vrijwel niet gevonden.⁸⁾ Een ander type kogelpot, dat in Noord-westnederland juist wel veel gevonden wordt, is de kogelpot met vingerstrepen (afb. 6). Ook in de 14de eeuw komt dit type nog wel voor. Amersfoort is een van de meest oostelijke plaatsen, waar deze kogelpotten algemeen voorkomen.

Van onder de rand tot over de grootste buikomvang werden met de vingers schuin naar beneden strepen getrokken in de natte klei, zodat een duidelijk reliëf ontstond op de pot. Het kan een manier zijn om aardewerk te versieren, maar ongetwijfeld zal een dergelijke kogelpot ook gemakkelijker vast te houden zijn dan een gladwandige soortgenoot. Hetzelfde is het geval met de 'Besenstrich'-kogelpot: in plaats van met vingers heeft men met een borstel het oppervlak van de nog natte pot bewerkt, zodat de streperige borstelwegen ontstaan. Ook deze vrij algemeen voorkomende 13de-eeuwse kogelpotten zijn bij deze opgraving gevonden.

Afbeelding 7 geeft nog een paar voorbeelden van het kogelpotaardewerk uit deze eerste gebruiksfase van het Markthalgebied.

Omdat dit aardewerk moeilijk dateerbaar is, probeert men wel chronologische typologieën te maken aan de hand van bijvoorbeeld verschillen in de vormen en randen. Hiermee moet echter grote voorzichtigheid geboden zijn: de opgraving van een 14de-eeuws ovencomplex te Utrecht, waarin op grote schaal kogelpotten gebakken waren, bewees dat er flinke

vormverschillen zowel in randprofielen als in de potten zelf kunnen voorkomen bij potten, die in dezelfde tijd gebakken zijn.⁹⁾ Wel kunnen elementen als magering, soort en hardheid van het baksel in combinatie met rand- en vormkenmerken informatie geven over datering en herkomst van een produkt. Het proto-steengoed ontwikkelde zich in de eerste helft van de 13de eeuw uit het Pingsdorf-aardewerk. Dit Pingsdorf-aardewerk werd zowel in Duitsland, met name het Rijnland, als in Zuidlimburg gemaakt: het zijn over het algemeen op de draaischijf vervaardigde potten in allerlei vormen, van witbakkende klei gemaakt, vaak met de karakteristieke versiering van stippen of onregelmatige motiefjes in een rode kleipap. Door de baktemperatuur van dit aardewerk op te voeren ontstond een klinkend hard gebakken produkt, dat minder poreus was en daardoor meer geschikt als schenk- en drinkgerei. Dit proto-steengoed is herkenbaar aan de magering met grof zand, waardoor het een ruw oppervlak heeft. Vaak is het paars of donkerbruin van kleur, omdat men het voor het bakken nog in een ijzerengobe dompelde. Aan het einde van de 13de of aan het begin van de 14de eeuw, voorafgaand aan het 'echte' volledig gesinterde blanke Siegburg-steengoed, komt steengoed voor dat is gemagerd met fijn zand, dichter en poreuzer dan het proto-steengoed, maar grover dan het blanke steengoed; het is bijna-steengoed en wordt ook zo genoemd. In Nederland zou de overgang van dit bijna-steengoed naar het geheel gesinterde blanke steengoed volgens H. L. Janssen¹¹⁾ ongeveer rond 1320-1330 liggen.

Of de proto-steengoedfragmenten van deze opgraving uit het Rijnland komen, of van de Zuidlimburgse productiecentra, is – afgezien van de beide complete kannetjes – nog niet goed onderzocht. Wel is het zo, dat de in West- en Middennederland gevonden Pingsdorf- en protosteengoed scherven voornamelijk uit het Rijnland geïmporteerd zijn.¹²⁾ Behalve de genoemde kannetjes zijn veel protosteengoed scherven uit het Markthalgebied afkomstig van veel grotere en

vaak onregelmatiger gevormde kannen van mindere kwaliteit.

Terugkomend op de gegevens van de opgraving moeten we nog even stilstaan bij een ander aspect van de ontwateringssloten. De oriëntatie en afwatering van deze sloten is namelijk gericht op de Langegracht en niet op de andere oude gracht in de buurt: de Westsingel. Over de ouderdom en het al of niet natuurlijke karakter van de verschillende waterlopen en grachten in Amersfoort is veel gespeculeerd: op grond van deze archeologische gegevens kan nu met redelijke zekerheid gesteld worden, dat de Langegracht ouder is dan de Westsingel en de Breesstraat!

Op een andere plaats wordt binnen afzienbare tijd nog eens speciaal op deze problematiek ingegaan.

Het stuifmeelonderzoek vertelt wat op deze plaats of in de directe omgeving verbouwd kan zijn: granen, waaronder voornamelijk rogge, en hennep zijn de voornaamste gewassen.¹³⁾

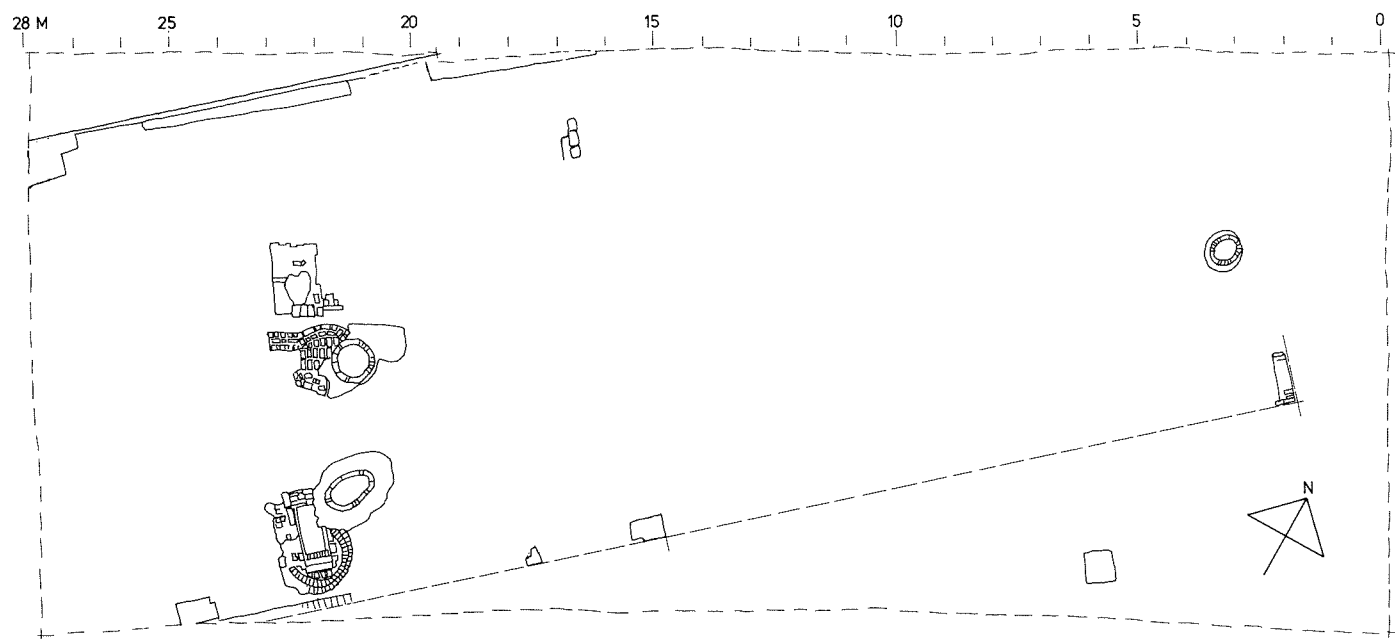
Van huizen of boerderijen uit deze periode zijn geen sporen gevonden; ook het ontbreken van afvalkuilen en waterputten geeft aan dat er in de onmiddellijke omgeving niet gewoond werd.

Het lijkt erop dat de sloten aan het eind van de 13de eeuw of in het begin van de 14de eeuw zijn dichtgegooid, waarna het agrarisch karakter verdwijnt en een fase van stadsophogingen een aanvang neemt.

Tweede fase:

stadsophogingen in de 14de eeuw

Boven de vrij homogene akkerlaag is in het profiel een aantal egalisatie- en/of ophogingslagen te zien: zwart zand met brokken puin, mortel en scherven, afgewisseld met lagen vuil geel zand. Kennelijk werd het terrein op een bepaald moment voor andere doeleinden gebruikt en niet meer als tuin- of akkergrond. De datering van dergelijke ophogingslagen is vaak moeilijk, omdat niet duidelijk is vanwaar de grond aangevoerd is. Ook hier zal het aardewerk uitsluitel moeten geven, en als regel geldt dat de jongste scherven bepalend zijn voor de datering. Fragmenten van proto- en bijna-steengoedkannen en van handgeformde kogelpotten zijn nog steeds in deze lagen

8. Derde fase: funderingen en stookplaatsjes uit de 15de eeuw.

aanwezig, maar opvallend is het relatief grote aantal fragmenten van het blanke steengoed uit het Duitse Siegburg (Jacobakannen) en kleine fragmenten van gedraaid rood en grijs aardewerk. De fragmenten zijn te klein en te weinig aan elkaar passend om er veel vormen uit te kunnen halen; herkenbaar zijn wel enige voorraadpotten op standlobben van grijs aardewerk, en enige grappen, koekepannen, kamerpotten en bakjes van rood aardewerk.

Kenmerkend voor dit vroege rode aardewerk zijn bijvoorbeeld – behalve vormkenmerken aan de pot zelf en het soort baksel – de klauwvoeten onder de grappen (in plaats van de latere meer afgerond-cylindrische pootjes) en de glazuurvlekken en spatten. In plaats van over de gehele pot werd maar op een aantal plaatsen loodglazuur aangebracht, en door de manier van aanbrengen kwamen ook op de delen van de pot, waar glazuur niet direct nodig was, glazuurspatten terecht.¹⁴⁾

Het late steengoed komt, afgezien van enige fragmenten uit kuilen, op dit niveau niet voor.

Vanwege de variëteit in het aardewerk is slechts een globale datering mogelijk: 14de eeuw, doorlopend tot in het begin van de 15de eeuw.

Sporen van huizen uit deze fase zijn hier niet aangesneden. Toch moeten zij gezien de ophoging en egalisatie wel in de buurt gestaan hebben.

De eerste sporen van stenen gebouwen zijn in het profiel te zien in de laag boven de hier besproken ophogingslagen, en kunnen waarschijnlijk in de eerste helft van de 15de eeuw gedateerd worden: de volgende fase.

Derde fase: funderingen uit (het begin van) de 15de eeuw

Twee muren (afb. 8), duidelijk ouder dan de hierna te behandelen huisjes aan de Paternosterstraat, geven aan dat hier

waarschijnlijk in de eerste helft van de 15de eeuw een gebouw gestaan heeft. Helaas is, door latere verstoringen, niet goed te zien of we hier met één gebouw te maken hebben, dan wel met de buitenmuren van twee gebouwen. De beide muren hebben wel hetzelfde baksteenformaat (25x12x6) en zijn ongeveer even diep gefundeerd (circa 165 cm + NAP). Enige sporen van uitbraaksleuven en stiepen kunnen op tussenmuren wijzen, en het in het profiel aangegeven leemvloertje zou bij een dergelijk niveau kunnen horen: duidelijk is te zien hoe de vloer in verband stond met een inmiddels weggebroken muur, die dieper gefundeerd zit dan de latere huisjes aan de Paternosterstraat, en op hetzelfde niveau als de beide muren. Dit zou ervoor pleiten, dat het toch om een en hetzelfde gebouw gaat.

Het is waarschijnlijk, ook al vanwege de geringe dikte (eensteens) van de muren, dat het gaat om muren van bijgebouwen: schuren of werkplaatsen, of zelfs perceel-scheidingen, behorend bij een huis dat meer naar de Langegracht gelegen was. Het is mogelijk, dat ook de beide stookplaatsjes bij deze fase behoren; zij liggen op hetzelfde niveau als de leemvloer. Het schervenmateriaal spreekt een datering in de 15de eeuw niet tegen.

Ook in de Kerkstraat zijn twee van deze stookplaatsjes in 15de-eeuwse context gevonden.

Al eerder werd een foto van een van de stookplaatsjes in Flehite gepubliceerd. Ze hebben een doorsnede van circa 1 meter, en zijn rondgebouwd van secundair gebruikte baksteen (25x12x6) en hebben een kleine stookgang. Het vloerniveau van bakstenen van hetzelfde formaat was rond de stookplaatsjes nog gedeeltelijk intact. Ze worden beide doorsneden door een later gegraven waterput (zie hieronder bij de volgende fase).

Het meest waarschijnlijk is, dat zij gediend hebben om grote ketels water te verwarmen. De associatie met bierbrou-

wersactiviteiten ligt voor de hand: dat Amersfoort beroemd was om zijn brouwerijen met name in de 14de, 15de en 16de eeuw is bekend. Ook wordt in de 15de eeuw in historische bronnen regelmatig gesproken van brouwketels, hetgeen zou kunnen wijzen op huisbrouwerijen.¹⁵⁾ Misschien moeten de stookplaatsjes in dit licht gezien worden, en is het daarom ook niet zo vreemd dat we ze in de Kerkstraat weer tegenkwamen: wellicht kwamen ze algemeen in Amersfoort voor.

De datering van deze fase kan niet nauwkeuriger gesteld worden dan in de 15de eeuw (aanvang in het begin 15de eeuw) en is gebaseerd op het materiaal in de ophogingslagen onder het huis en de datering van de huisjes langs de Paternosterstraat. De ophogingslagen zijn sterk verstoord door kuilen en kelders. Het baksteenformaat spreekt voor een datering die wat vroeger zou kunnen liggen, maar vroeger dan het begin van de 15de eeuw is gezien het schervenmateriaal toch niet waarschijnlijk.

Opmerkelijk is de richting van de beide muren: zij zijn niet georiënteerd op de Breestraat, of op de Paternosterstraat zoals we die op oude kaarten kennen, maar ze hebben dezelfde richting als de 13de-eeuwse sloten, die afwaterden op de Langegracht.

Het lijkt erop, dat de Paternosterstraat in de 15de eeuw nog niet bestond. Misschien was er wel een doorgang van de Langegracht naar de Westsingel, maar die zal een andere, meer naar het noordoosten gerichte ligging gehad moet hebben, dezelfde richting als de ontwateringssloten en het 15de-eeuwse gebouw. Bij nadere bestudering van de oude stadsplattegronden zijn daar wel enige aanknopingspunten voor: Van Deventer laat in zijn – meestal betrouwbare – plattegrond uit circa 1560 een forse knik in de Paternosterstraat zien, die trouwens in de eerste kadastrale minuut van de vorige eeuw nog enigszins herkenbaar is.

De oriëntatie van het 15de-eeuwse gebouw wijst erop, dat de Langegracht toen nog bepalender was voor de richting van de kavels en gebouwen, dan de Breestraat. Wel staan de gebouwen op het eerste gezicht ver van de Langegracht af, maar er zijn gegevens uit het einde van de 15de eeuw, dat de percelen langs de Langegracht doorliepen tot aan de Breestraat.¹⁶⁾

Er zijn ook aanwijzingen dat in een dergelijk geval huizen midden op het perceel gestaan hebben of meer naar de Breestraat, terwijl ze toch steeds bij de Langegracht genoemd worden.¹⁷⁾ Kennelijk heeft de Paternosterstraat aan het einde van de 15de eeuw, of in het begin van de 16de eeuw, een karakterverandering ondergaan en is enigszins van ligging veranderd.

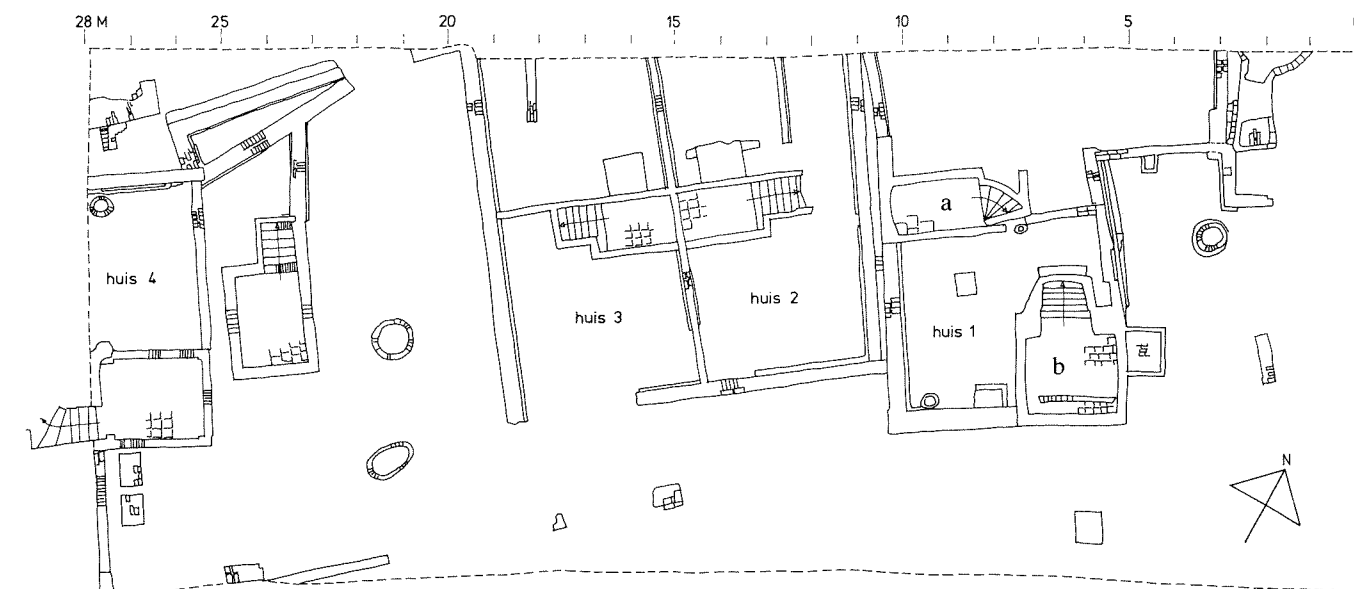
Vierde fase: de huisjes aan de Paternosterstraat

Boven de 15de-eeuwse funderingen zijn in het profiel de resten van de funderingen te zien van enige huizen die hier vanaf de 16de eeuw tot in de jaren twintig van deze eeuw gestaan hebben.

Op afbeelding 10 zijn de funderingen in

9. Fragment van de kaart van Jacob van Deventer, circa 1560. De 'knik' in de Paternosterstraat is duidelijk te zien.

10. Vierde fase: funderingen van de huisjes langs de Paternosterstraat.

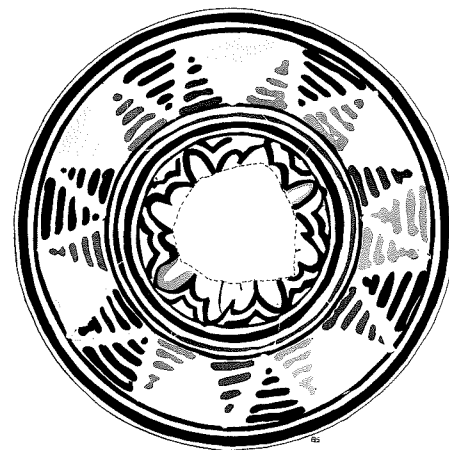
het vlak afgebeeld; de vier huizen worden hierna van oost naar west besproken. We zijn nu in een periode gekomen dat er ook historische gegevens over de huizen bestaan; daarom worden ook de kadastrale nummers erbij gegeven zodat ze direct terug te vinden zijn in het artikel van mevrouw Van Hoorn.

Huis 1 (nr. 395)

De funderingen van dit huis maken een wat rommelige indruk en zijn gedeeltelijk van secundair gebruikte baksteen opgetrokken. Er zijn bakstenen van verschillende formaten gebruikt, waaronder ook vrij grote van 25x12x6 cm. In de westelijke en zuidelijke muur zijn voornamelijk nieuwe bakstenen (20x10x4) verwerkt. Uitbraaksleuven en funderingsresten in het profiel geven aan dat er flink verbouwd en uitgebroken is. Opvallend is een kruisgewelkeldertje (kelder A) met een uitgebroken nis aan de oostzijde en een vloer van rode plavuizen. (22x22x4) Bij het begin van de trap is te zien dat deze kelder ooit dichtgemetseld is, waarna kennelijk kelder B is aangelegd met een vloerniveau dat zeker 50 cm hoger lag. Misschien is vocht de reden

11. Majolica-bord, laatste kwart 16de of eerste kwart 17de eeuw.

12. Majolica-bord, tweede kwart 16de eeuw.

geweest dat de eerste kelder onbruikbaar werd. Voor de 17de eeuw is deze kelder in elk geval niet dichtgemetseld: getuige daarvan is een 17de-eeuws porseleinen bord.

Ten noorden van kelder B werden in het huis drie vloerniveaus aangetroffen: een van veldkeien (ondervloer) op 256 cm + NAP, een van rode plavuizen (15x15x2) op 262 cm + NAP en een van zwarte plavuizen (22x22x3) op 270 cm + NAP. Bij dit huis hoort een beerput, die ook in het noordprofiel te zien is, en een waterput, die van recenter datum lijkt (18de of 19de eeuw). De beerput, waarvan de stortkoker nog gedeeltelijk in takt was (zie vlaktekening), bevatte materiaal uit de tweede helft van de 16de en vooral uit de 17de eeuw: voor het overgrote deel fragmenten van rood aardewerk in allerlei vormen.¹⁸⁾

Niet ver van de beerput, in de zuidoosthoek van de put, werden grote hoeveelheden scherven gevonden, waarvan sommige pasten aan fragmenten die uit de beerput zelf kwamen. Kennelijk is de beerput een of meer keren geschoond, en is de inhoud gestort op een plaats waar zich overigens al een oudere, in de grond gegraven beerkuil bevond die materiaal uit het einde van de 15de en 16de eeuw bevatte.

Behalve rood aardewerk kwamen uit de beerput zelf en de stort daarvan natuurlijk ook andere aardewerksoorten zoals witbakkend aardewerk, laat steengoed, pijpaaarde (pijpen en een fragment van een pijpaaarden pelgrimshoorn), tegels en het bekende Delftse- en Majolica-aardewerk.

Majolica onderscheidt zich heel algemeen gezegd van het Delftse aardewerk door de verschillende wijze van glazuren: Delftse borden zijn aan beide zijden voorzien van een ondoorzichtige witte tinglazuur, terwijl dat bij Majolica-aardewerk alleen op de voorzijde van het bord aangebracht is; de achterzijde werd voorzien van loodglazuur en heeft vaak een roze-bruine tot grijs-groenige kleur. Nadat het produkt gebakken was en van tinglazuur voorzien, werd het beschilderd (vaak polychroom) en weer gebakken.

Het wordt vanaf de late middeleeuwen al in het Middellandsezegebied gemaakt,

ving – moet binnen afzienbare tijd nog in groter verband onderzocht worden. Tot nog toe heeft de tijd en het geld voor ander specialistisch onderzoek dan het stuifmeelonderzoek nog ontbroken.

Als we het huis archeologisch bekijken kan het, gezien de baksteenformaten, de beerkuil met aardewerk uit eind 15de en de 16de eeuw (de voorganger van de hierboven besproken bakstenen beerput), en het aardewerk rondom en in het huis, wel aan het einde van de 15de eeuw of in het begin van de 16de eeuw gebouwd zijn. Het is tot in het begin van deze eeuw bewoond geweest, maar het grootste deel van het vondstenmateriaal is te dateren in de 17de eeuw.

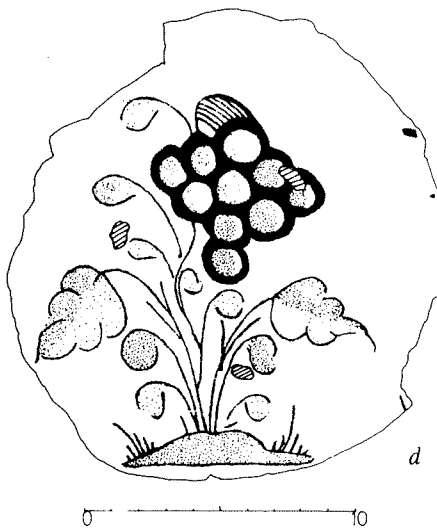
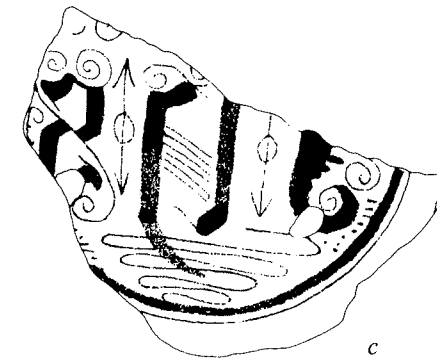
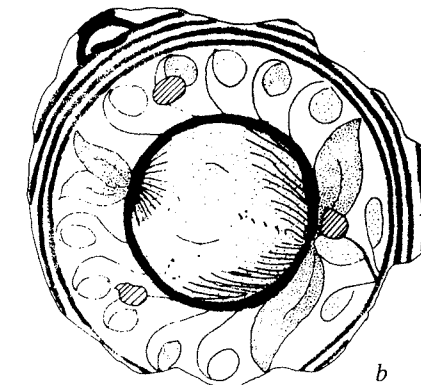
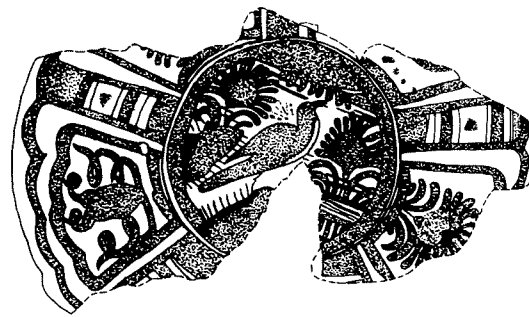
Uit historisch onderzoek blijkt, dat het zeker in de 16de eeuw bestond²²⁾, en dat hier eeuwenlang een tapperij gevestigd was. Het gevonden aardewerk wijst overigens niet direct in de richting van wilde drinkgelagen. Opvallend is een vermelding uit de 19de eeuw, waarin het huis van eigenaar verwisselt, die behalve het huis ook het recht van waterhalen bij de buurtpomp op het hieronder te bespreken perceel krijgt, terwijl op het terrein een waterput aangetroffen is. Deze kan echter van vrij recente datum zijn.

Huis 2 en 3 (nrs. 336 en 335)

Gescheiden door een smal afvoergootje zijn tegen huis 1 twee huisjes gebouwd van elk 4x8 meter. Zij bestaan uit een enkel kamertje en allebei hebben ze een identiek keldertje met een tongewelf. De funderingen bestaan uit gele IJsselstenen van het formaat 18x18x4. In de kelders bevond zich veel 20ste-eeuws afval en de bodem was ter plaatse van deze huisjes zo verstoord, dat ze aan de hand van aardewerk niet gedateerd konden worden. Historische gegevens wijzen erop, dat de huizen in elk geval in de 17de eeuw hier stonden.

Huis 4 (nr. 334)

Dit huis op de hoek Breestraat- Paternosterstraat is maar voor een klein gedeelte tijdens de opgraving vrijgekomen: alleen de oostelijke muur en twee kelders. Bij het huis hoorde een binnenplaats met twee waterputten. Het steenformaat

13. Fragmenten van Majolica-borden: a. tweede kwart 17de eeuw; b. eind 16de-begin 17de eeuw; c en d eerste kwart 17de eeuw.

(24x11x5) kan op een oudere datering wijzen dan de beide kleine huisjes. Het materiaal uit de zeer verstoorde bovengrond maakt een datering niet goed mogelijk. Hoewel het 17de-eeuwse aardewerk wel overheerst, zijn ook de perioden daarvoor en daarna ruim vertegenwoordigd.

Op de binnenplaats zijn twee waterputten te zien: de meest noordelijke is het oudst en kan uit de 16de of 17de eeuw dateren. Deze put was aan de bovenkant gemetseld, daarna gestapeld en op circa 80 cm + NAP kwam een eikehouten ton te voorschijn van circa 150 cm lengte en een doorsnede van circa 70 cm. De 17 duigen werden bijeengehouden door een twintigtal wilgetenen hoepels. Op drie duigen waren ingekraste merktekens (het kopersmerk) te zien.

Kennelijk raakte deze put op een gegeven moment in onbruik en werd op korte afstand een nieuwe put geslagen. Het moet wel toeval zijn dat beide putten dwars door de 15de-eeuwse stookplaatsjes gegraven zijn!

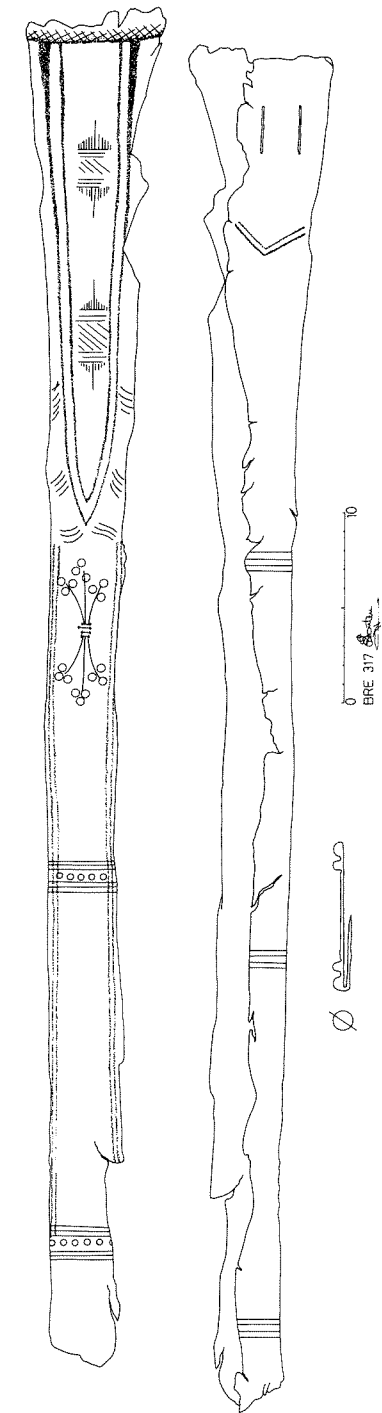
Uit het historisch onderzoek blijkt, dat hier eeuwenlang een buurtpomp heeft gestaan, die zelfs tot aan de sloop van de huisjes in 1927 in gebruik was. Het keldertje op deze binnenplaats hoorde ongetwijfeld bij dit huis en is later gebouwd.

Terugkomend op de vraagstelling aan het begin van dit artikel, namelijk: wat is er gebeurd met dit terrein vanaf het moment dat het in gebruik genomen werd, en in hoeverre vertelt ons dat iets over ontstaan en ontwikkeling van Amersfoort, kunnen we het volgende opmerken.

– Dit terrein is pas echt in gebruik genomen als akkergrond in de 13de eeuw, en hoort niet tot het gebied van waaruit zich de eerste nederzetting ontwikkelde. Immers, in de 11de eeuw wordt de agrarische nederzetting Amersfoort al genoemd en aardewerk uit die periode is hier niet gevonden, terwijl 12de-eeuws materiaal slechts sporadisch voorkomt.

– De richting van de ontwateringssloten geeft aan, dat de Langegracht ouder is dan de Westsingel, en dat de Westsingel wellicht niet vóór de 13de eeuw gegraven is.

– Het terrein verliest in de 14de eeuw zijn

14. Zwaardschede, 17de eeuw.

agrarisch karakter en ophogings- en egaliserend karakter geven aan dat in de buurt huizen gestaan hebben.

– In de 15de eeuw is er sprake van een gebouw of gebouwen, waarschijnlijk bijgebouwen van een huis, dat meer naar de Langegracht gelegen is.

De richting van deze gebouwen komt overeen met die van de afwateringssloten. Dit kan betekenen dat de Paternosterstraat ofwel nog niet bestond, ofwel, wat waarschijnlijker is, iets anders gelegen was.

– De stookplaatsjes die vermoedelijk bij deze 15de-eeuwse fase horen kunnen wijzen op kleine huisbrouwerijtjes.

– In de 16de eeuw, misschien aan het einde van de 15de eeuw, heeft zich in het terrein een verandering voorgedaan, waardoor de oriëntatie op de Lange-

De Paternosterstraat en omgeving

Een stukje van de oude binnenstad dat in 1929 voorgoed verdween

L. van Hoorn-Koster

gracht verdween en plaats maakte voor huisjes, gericht op de Paternosterstraat. De Paternosterstraat op zijn beurt verlegde zijn loop en kreeg het uiterlijk dat ons bekend is uit stadsplattegronden uit de 16de eeuw en later: meer gericht op de Breestraat. Dit heeft vermoedelijk te maken met het feit, dat de stad steeds meer volgebouwd raakte, de hiërarchie van de straten veranderde en ook vanuit de Westsingel- en Breestraatzijde de onbebouwde percelen ingevuld werden.

15. Schoenen uit het einde van de 16de en de 17de eeuw.

Noten

1. R. Vlek, student IPP Amsterdam, had de dagelijkse leiding in april en mei.
2. Krauwer, passim.
3. Janssen, p. 188.
4. In 1964 werd door H. F. Wijnman aan de Kerkstraat een kuil met ovenafval gevonden van een 15de-eeuwse pottenbakker (Bruijn, p. 133-135), en in 1985 werd aan de Hellestraat een kuil gevonden met eind 16de-eeuws ovenafval in de vorm van aan elkaar- en stukgebakken dakpannen (zie de archeologische kroniek 1985 in dit tijdschrift).
5. Hollestelle, p. 115.
6. Zie verder F. Braber in dit tijdschrift.
7. Als noot 6.
8. Zie de archeologische kroniek 1985, en Janssen over dit aardewerk.
9. De Groot en Hoekstra, passim.
10. Janssen, p. 191.
11. Als noot 10.
12. Als noot 10.
13. Zie verder F. Braber in dit tijdschrift.
14. Zie over de functie en meer bijzonderheden van glazuur de publikatie van Bruijn.
15. W. J. van Hoorn was zo vriendelijk mij

enige 15de-eeuwse vermeldingen van brouwketels door te geven uit het vroegste boek met protocollen betreffende overdrachten van onroerend goed voor het gerecht.

16. Vriendelijke mededeling W. J. van Hoorn, die deze gegevens haalde uit de in noot 15 aan-gegeven plaats.
17. Zie bijvoorbeeld het artikel van L. van Hoorn-Koster bij perceel nr. 403. Mevr. Van Hoorn acht het niet uitgesloten, dat deze 'schuur' ook wel een ouder huis van een flink formaat kan zijn.
18. AWN-leden van de afdeling Vallei en Eemland hebben met enthousiasme getracht op enige schervenavonden uit de talloze fragmen-ten nog enige herkenbare vormen bij elkaar te zoeken.
19. Korf, passim.
20. Met dank aan Thomas Cley voor de deter-minatie. Zie verder Korf.
21. Alles is gerestaureerd door O. Goubitz, ROB, die ook een reconstructie van de colfbal maakte. Over het colfspel zie Van Hengel.
22. Vriendelijke mededeling mevr. Van Hoorn-Koster.

Literatuur

A. Bruijn, *Pottersvuren langs de Vecht. Aarde-werk rond 1400 uit Utrecht* (Rotterdam Papers III, Rotterdam 1979)

H. L. de Groot en T. J. Hoekstra, Baksels en misbaksels. Resten van een middeleeuws industriegebied, *Archeologisch Jaarboek 1986* (Maastricht-Brussel), pp. 47-61.

S. J. H. van Hengel, Colf, in *Colf Kolf Golf. Van middeleeuws volksspel tot moderne sport* (Zutphen 1982), pp. 11-31.

J. Hollestelle, *De steenbakkerij in de Nederlan-den tot omstreeks 1560* (Arnhem 1961) (tweede druk 1976).

H. L. Jansen, *Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983).

D. Korf, *Nederlandse Majolica* (Haarlem 1981).

M. Krauwer, Eén jaar stadskernonderzoek in Amersfoort, *Flehte* 17, nr. 1/2, pp. 30-35.

Vlak- en profieltekeningen: H. ter Schegget, W. den Adel en J. Hokkeling.

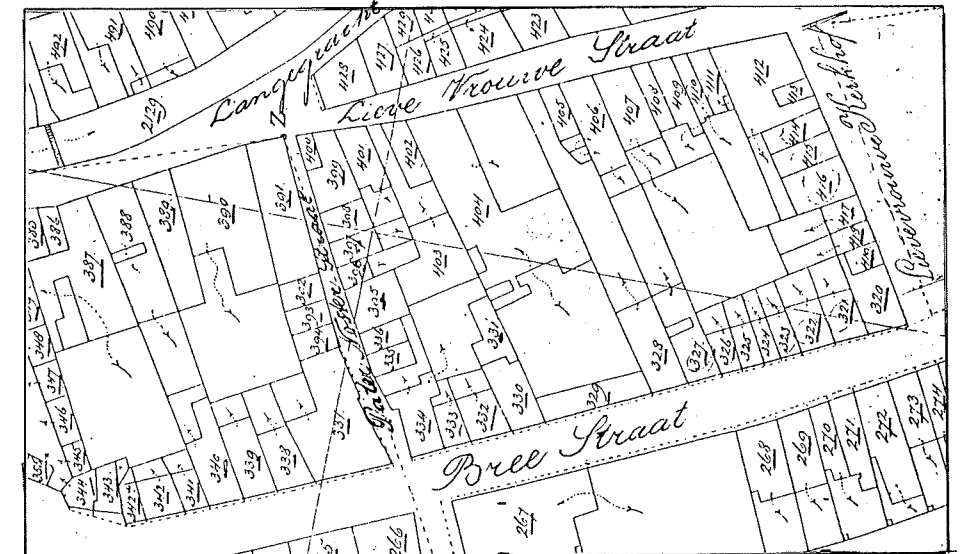
Andere tekeningen: Els van der Last-Stouten en Judith Laar.

Foto's: F. Hoedeman, ROB.

Inleiding

De bouw van het markthal-complex omstreeks 1930 bracht een enorme veran-dering in het stadsbeeld teweeg. Door de daarvoor noodzakelijke afbraak van ver-scheidende panden in de Breestraat en alle huizen in het Paternosterstraatje werd een stukje oud Amersfoort voorgoed verleden tijd. Om dit niet geheel aan de vergetelheid prijs te geven is het wellicht nuttig nog eens in het kort terug te blikken naar hoe het eens was. Ter verduidelijking zijn bijgaand twee plattegronden afgebeeld. De eerste is een deel van het minuutplan (de eerste kada-strale kaart) van Amersfoort vervaardigd rond 1830 volgens de opmeting van de landmeter Slits, met de oorspronkelijke nummering der percelen. De tweede plat-tegrond geeft de situatie weer zoals die was na het gereedkomen der bouw van de markthallen omstreeks 1930. Hierbij is een korte toelichting gewenst. Uiteraard hadden er in de tussenliggende 100 jaren wel enkele kleine wijzigingen plaatsge-had, doch deze zijn vrijwel te verwaarlo-zen. Voor de realisering der plannen werd alle bebouwing op de vroegere percelen E 329 t/m 334 en 337 gelegen aan de Breestraat, E 335, 336 en 392 t/m 398 in de Paternosterstraat, alsmede 391 aan de Langegracht en 402, 403 in de Lieve Vrouwestraat gesloopt.

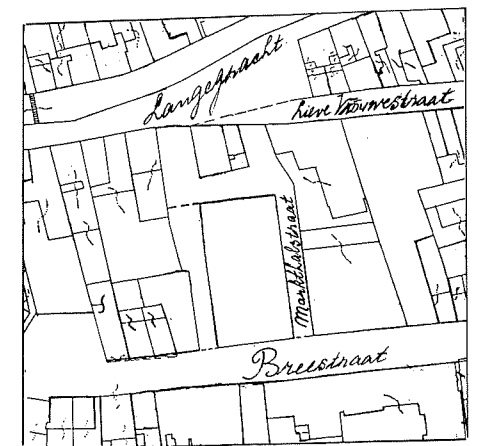
Een markthal werd gebouwd op de plaats van de percelen sectie E nr. 334, 333 en 332 (gedeeltelijk) aan de Breestraat, een stukje van 403, alsmede E 335, 336, 395, 396 en 397 in de Paternosterstraat. De bouw van de andere markthal werd gerealiseerd op de plaats der percelen E 330, 331 (beide gedeeltelijk) en E 329 aan de Breestraat. Dit laatste was een groot pand geweest (het Stadskinderhuis) dat één geheel vormde met E 404 aan de Lieve Vrouwestraat. Na splitsing in 1897 werd op de plaats van E 404 een Katho-liek Verenigingsgebouw gerealiseerd. De Markthalstraat, die tegelijkertijd tussen de beide nieuwe markthallen werd aangelegd, kwam te lopen over het perceel E 402 en het daarnaast liggende steegje dat de uitweg naar de Lieve Vrouwestraat vormde van de tussen de Bree-straat en de Lieve Vrouwestraat staande grote schuur E 403. Van laatstgenoemd

Deel van het minuutplan (eerste kadastrale kaart) volgens de opmeting van de landmeter Slits, weergevend de situatie van omstreeks 1830.

perceel evenals van de percelen E 332 en E 330 aan de Breestraat, alsmede van E 331, een daarachter gelegen fabriekje, werden ook enkele delen voor de aanleg van de nieuwe straat benut. Bij de beschrijving van de huizen zal het kadastrale nummer genoemd worden en voor zover bekend de oude en nieuwe wijk-nummers.

Het archeologisch onderzoek heeft afdoende aangetoond dat het betrokken gebied reeds vroegtijdig werd bewoond. De geschreven bronnen laten ons echter omtrent het juiste tijdstip en de plaatsen in het ongewisse. Ook dient men er zich goed van bewust te zijn dat alleen de overdracht van eigendom en het bezwaren van onroerend goed schriftelijk diende te worden vastge-legd. Huurovereenkomsten werden voor het merendeel onderhands geregeld en de gegevens daaromtrent ontbreken als regel. Dit houdt in dat de in deze bijdrage genoemde eigenaren niet zonder meer ook als bewoner van de betrokken panden of als gebruiker van de desbetref-fende percelen mogen worden beschouwd.

Deel van de kadastrale kaart weergevend de situatie van omstreeks 1930 na het gereedkomen van de markthallen.

AANBESTEDING.

Op **Donderdag 22 Juni 1891** des middags ten **12 ure** zal in het kottichuis (HET VALKJE) bij **publieke inschrijving** worden **AANBESTEED**:

Het amoveeren en weder opbouwen van het perceel op den hoek van de Langegraacht en Paternostersteeg alhier,

waarvan bestekken tegen betaling van f 0.50 bij den ondergeteekende verkrijgbaar zijn.

Aanwijzing te houden op Dinsdag 16 Juni 1891 in bovengenoemd perceel.

HERM. KROES,

Bouwkundige.

De bebouwing aan weerszijden van de Paternosterstraat

E 337 – Br(eul) 359 – Wijk F 154/F 155

Dit perceel bestond oorspronkelijk uit twee afzonderlijke panden. In 1622 was het pand, gelegen op de hoek van de Breestraat en de Paternosterstraat, eigendom van Hendrickgen Beernts. Zij had het op 24 juli 1622 gekocht van de erfgenamen van een zekere Jan Rijcks. Lang hield zij het niet in haar bezit, want vijf jaar later deed zij het van de hand aan Martin Gerrits. Vervolgens werd het eigendom van het St. Pieters Gasthuis. Op 27 mei 1671 verkochten de Regenten van het Gasthuis het pand aan de weduwe van Evert Jacobs van Calcar. Na haar dood lieten haar erfgenamen het op 4 april 1679 veilen. Koper was Isaacq Hermens Craen, van beroep bakker. Hij was toen reeds eigenaar van het buurhuis, staande in de Paternosterstraat. Toen hij dit laatste pand op 18 december 1668 van de Regenten van de Armen de Poth kocht, had het al een lang leven achter zich. Het was voordien eigendom geweest van Jacob Wessels en zijn vrouw Lysgen Jacobs. Dit echtpaar gaf op 17 februari 1621 hun huisje in onderpand voor een geldlening door de Armen de Poth waarover zij jaarlijks f 18,- rente moesten betalen. Toen Jacob was overleden, raakte Lysgen, die zelf het huisje bewoonde, nog verder in geldelijke moeilijkheden. Zowel op 12 december 1626 als op 17 april 1627 bezwaarde zij nogmaals haar woning. Zij kon het echter kennelijk financieel niet bolwerken, waarna de Armen de Poth besloten het huisje in het openbaar te verkopen. Bij deze veiling op 31 januari 1654 werd het huis door de Regenten van de Poth opgehouden, wegens een te laag bod.¹⁾ Op 18 december 1668 poogden de Regenten het huis opnieuw publiek te verkopen. Ook nu werd er onvoldoende voor geboden, doch nog dezelfde dag werd het, zoals reeds vermeld, verkocht aan Isaacq Hermens Craen, bakker, voor een bedrag van f 600,-.²⁾ Isaacq maakte van beide huizen één geheel en richtte het huis in de Paternosterstraat in tot een bakkerij. Dit is het tot het begin van deze eeuw steeds gebleven. Zijn zoon,

Anthony Craen, die gehuwd was met Aleyda Lap, verkocht op 7 februari 1722 het woonhuis en de bakkerij. De nieuwe eigenaren waren Claes (Nicolaes) Morré, bakker en zijn vrouw Maria van Drakenburgh. Hun erfgenamen droegen het op 29 januari 1748 over aan Catharina ab Hoogland, de weduwe van Henricus van Bommel, die van beroep zijdereder geweest was. Zij zal het wel als geldbelegging gekocht hebben, want bij de overdracht zijn het bakkersgereedschap, het fornuis en nog wat kleine dingen, niet inbegrepen. Deze waren het eigendom van de toenmalige huurder. Haar kleindochter, Catharina Craen, erfde het huis en zij transporteerde het op 5 juni 1758 aan Peter Kamer en Willemina van 't Hoff. Peter Kamer was van beroep bakker en hoogst waarschijnlijk werd het huis ook door hem en zijn gezin bewoond. Het bleef familiebezit. Toen hun zoon Gerrit Kamer en zijn vrouw Maria Elisabeth Houthuyzen op 8 juli 1799 geld leenden, gaven zij, behalve hun huis en de bakkerij ook de bakkersgereedschappen in onderpand. Een jaar later, op 22 maart 1800, verkochten zij alles aan Timotheus van der Maath voor de som van f 2100,-.

Een der volgende eigenaren was Roelof Johannes Heek, bakker, gehuwd met Cornelia Doctor. Na het overlijden van Cornelia werd in 1842 een boedelscheiding gehouden, waarbij het onderhavige pand werd toebedeeld aan hun zoon Jan Roelof Heek, eveneens bakker³⁾, die het in 1877 transporteerde aan Petrus van 't Klooster, wethouder en grondeigenaar te Hoogland.⁴⁾ Hij was getrouwd met Hiltje (Helena) Voskuil, welk huwelijk werd gezegend met 9 kinderen. Hij was reeds sinds 1859 eigenaar van het tegenoverliggende hoekhuis (E 334) en had talrijke bezittingen in Amersfoort, Hoogland en Soest e.o. Hij verhuurde de bakkerij aan bakker P. Grootveld voor f 4,- per week. Na het overlijden van het echtpaar Van 't Klooster werd bij de boedelscheiding in

1886 hun dochter Johanna, gehuwd met Sybrandus van Angeren, bakker te Soest, eigenares.⁵⁾

Zij verkocht het in 1892 aan Engel Bouwmeester en Cornelia Pothoven.⁶⁾ Het werd omschreven als een huis met een grote schuur en grote tuin en een huis ingericht tot bakkerij, thans onverhuurd. Omstreeks 1900 werd het hoekhuis verhuurd aan de heer T. van Hoogevest, die het pand als timmermanswerkplaats benutte. Door de voorspoedige groei van zijn bedrijf was deze ruimte echter reeds na enige jaren te klein geworden en bouwde hij in de Breestraat nr. 5 een groot pand, een woning annex werkplaats.⁷⁾ Dit pand werd in 1985 tegelijk met de markthallen afgebroken ten behoeve van de aldaar gerealiseerde nieuwbouw.

Engel Bouwmeester overleed op 3 augustus 1911. Zijn vrouw hertrouwde met Jacob van IJken. In 1918 werd het pand door haar op een veiling verkocht aan de gemeente Amersfoort.⁸⁾ Het was in twee gedeelten verhuurd, beide voor een bedrag van f 11,- per week. In het hoekhuis was op dat tijdstip een smederij gevestigd en de bakkerij was nog steeds volop in bedrijf.

E 393/394 – Br 360 – Wijk F 152/F 153

Dit pandje, dat verdeeld was in twee kleine woningen, zal zeker nooit bewoond zijn door degenen die het in eigendom hadden. Het was ongerieflijk en had o.a. geen eigen watervoorziening. Hiervoor was men aangewezen op de buurtpomp die tegenover het huis stond. Lange tijd was het in handen van de familie van Lielaar. In 1654 stond het op naam van Dirck (ook wel Diderick) van Lielaar, die gehuwd was met Geertruyd de Beer. In 1771 blijkt het eigendom te zijn van Jan Francois van Lielaar, een zoon van Theodorus van Lielaar en Gerarda Freys van Dolre. In dat jaar verkocht hij het pand aan vrouwe Anna Catharina Horsting, weduwe van de heer Jan

Christoffel Madder. In 1790 transporteerde zij het huis aan jonkheer Ignatius Franciscus Sasse van Isselt voor f 130,-.⁹⁾

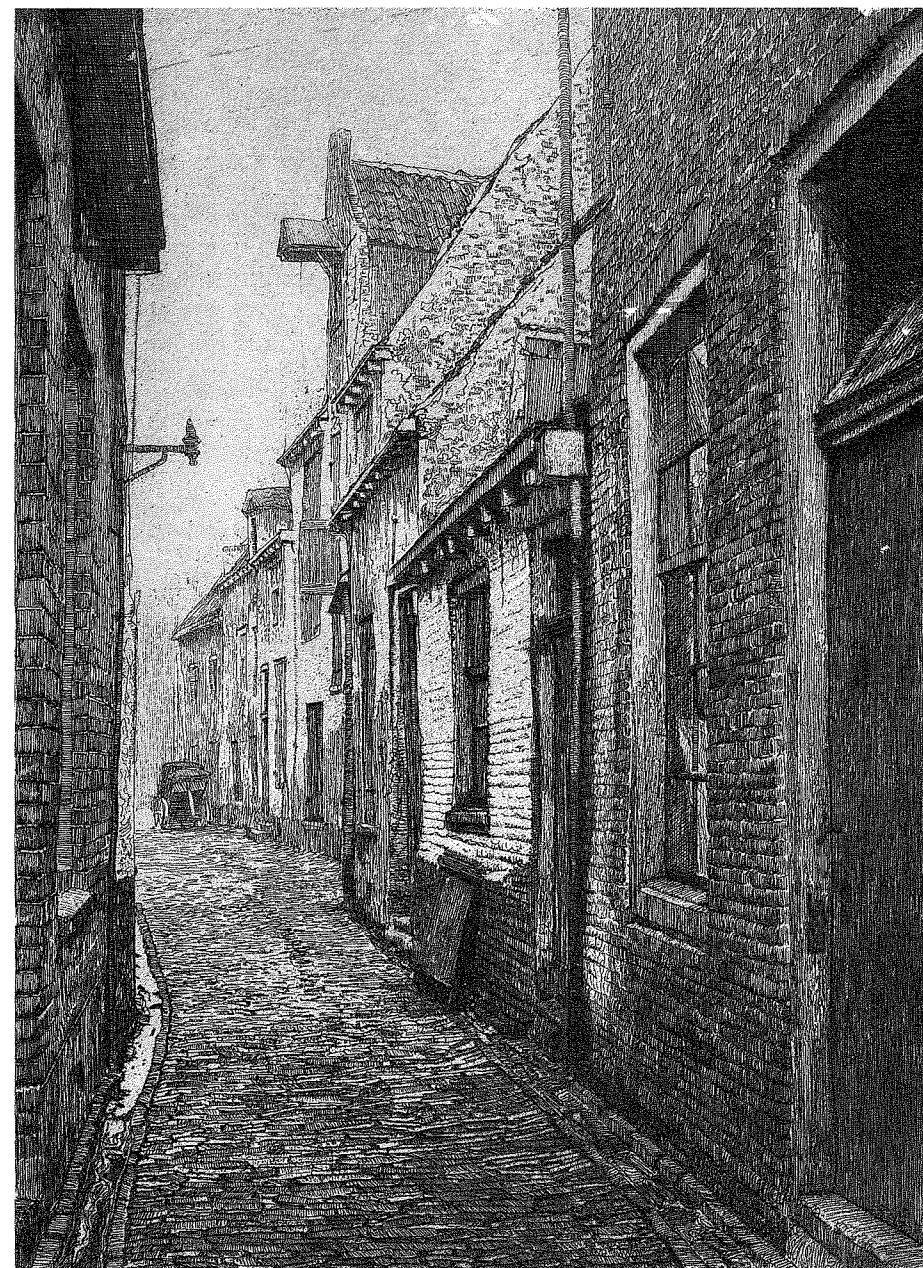
Op 27 december 1806 werden Wouter, Cornelis en Agnes van de Vlasakker de gezamenlijke eigenaren door aankoop van een zekere Roelof Barten. Beide broers waren fabrikant in Marseilles (= gestreepte katoenen stof). Daarna was het o.a. in het bezit van Reyntje van de Velden en zijn vrouw Geertruy Rijkland. Na zijn dood hertrouwde zij met Evert Jansen van Broekhuysen. Dit echtpaar verkocht het huis in 1826 voor f 470,- aan Roelof Johannes Heek, meester broodbakker, die reeds als eigenaar van het vorige pand werd genoemd.¹⁰⁾ Door zijn erfgenamen werd het in 1857 overgedragen aan Petrus van 't Klooster in Hoogland.¹¹⁾ Diens zoon Anthonie verkocht het pand in 1917 aan de gemeente Amersfoort.¹²⁾

E 392 – Wijk F 151

Op dit perceel grond stonden de rosmolen, de paardestal en een schuurtje behorend bij de brouwerij 'De Posthoorn' gelegen aan de Langegracht. De brouwerij zelf was niet in de Markthalplannen betrokken. In het kader van dit artikel kan derhalve volstaan worden met slechts enkele feiten uit haar rijke geschiedenis te noemen. In 1583 wordt Dirck Petersz Schay (Schade) als eigenaar van de brouwerij vermeld, waarna deze vermoedelijk door vererving in het bezit komt van Willem Gijsbertsz van Lielaar, de echtgenoot van jonkvr. Ida Schade, met wie hij op 21 januari 1617 voor het Gerecht was gehuwd.¹³⁾ Omstreeks 1650 blijkt Dirck (Diderick) van Lielaar, reeds genoemd als eigenaar van het pandje E 393/394, de brouwerij van zijn vader geërfd te hebben. Hij is ook zelf brouwer en zoals in die tijd gebruikelijk had hij vele andere huizen in zijn bezit die alle tevens in gebruik waren als tapperij, zich zodoende verzekerd van een goede afzet van zijn bier. Behalve talrijke van dergelijke gelegenheden in Amersfoort zelf, bezat hij in Soest een herberg waar de Posthoorn uithing, bij de Melm de Swarte Osch en ook in Baarn en Soestdijk had hij diverse bezittingen waar men zijn dorst kon lessen. Na zijn dood kwam de Posthoorn

Het huis dat in 1929 gespaard bleef (thans Lieve Vrouwestraat 50) en dat ook de recente bouw in het markthalgebied 'overleefde'. Geheel rechts het pand waar eens de brouwerij 'De Posthoorn' stond.

De Paternosterstraat vanaf de Langegracht. Ets van Dirk Boode (1889-1965).

in handen van zijn dochter Aleyda en haar man Assuerus van Dolre.¹⁴⁾ Zij breidden de brouwerij nog uit door de bouw van een pakhuys op de plaats van een oud vervallen huisje met grond in de Breestraat (E 338), dat zij op 17 april 1676 aankochten van de erfgenamen van Aeltje 'de bidster (= aanzegster)', die hier een groot deel van haar leven had gewoond. Assuerus van Dolre overleed in 1681 waarna zijn zwager Gijsbert van Lielaar en diens vrouw Anna Gort het bedrijf voortzetten. Door vererving werd de brouwerij vervolgens eigendom van Theodorus van Lielaar gehuwd met Gerarda Freys van Dolre.¹⁵⁾ Zoals met de meeste grote brouwerijen in Amersfoort ging het ook met de omzet van de Posthoorn snel bergafwaarts.

Na het overlijden van Theodorus in 1737 werden de zaken nog enige tijd door zijn echtgenote behartigd, doch toen ook zij in 1747 was gestorven verkochten hun erfgenamen de brouwerij met alles wat er toebehoorde, namelijk het perceel in de Paternosterstraat en het pakhuys op de Breestraat op 10 december 1748 aan Jan Oudenhoorn. Na hem kwam het nog in diverse andere handen, maar de glorie van de bierbrouwerij behoorde echter tot het verleden. Het eens zo bloeiende bedrijf ging uiteindelijk roemloos ten onder en het pand werd na verloop van tijd gebruikt als stadsboerderij. Bij een overdracht in 1844 werd het als volgt aan-geprezen: groot huis met veel kamers, 2 koornzolders, droog-, turf- en hooizolders, kelder, keuken met bakoven en fornuis, regen- en welwaterpompen, wagenshuur, 2 grote stallingen voor paarden en hoornvee, grote tuin, geschikt voor vee- en stalhouderij.¹⁶⁾ Ongetwijfeld is er nadien nog vele malen aan verbouwd, maar het heeft haar leven nog tot in onze dagen kunnen rekken. Het stukje grond in de Paternosterstraat waarop voordien de rosmolen, schuur en paardestal hadden gestaan, was in 1789 door Assuerus van Grootweede, die op de hoek van de Langegracht woonde, aangekocht voor een bedrag van f 140,-.¹⁷⁾ Hij liet hier een klein huisje op bouwen. Na diverse overdrachten kwam het tenslotte in 1882 in het bezit van Abraham Fortunatus Donath, meester

Het poortje waarachter de waterpomp zich bevond.

smid¹⁸⁾, wiens erfgenamen het in 1928 aan de gemeente Amersfoort verkochten.¹⁹⁾

E 391 – Br 308 – Wijk F 201

Ook van dit vrij grote pand, staande op de hoek van de Langegracht en de Paternosterstraat, is niet meer na te gaan uit welk jaar het stamde. Het moet in ieder geval geruime tijd vóór het jaar 1584 zijn gebouwd, want toen het op 24 december 1584 door Aert van Raesfelt werd verkocht aan Peter Petersz en Jannitgen Gerrit Robberts rustten er reeds twee hypotheeken op van vorige eigenaren. De nieuwe eigenaren bezwaarden het pand nogmaals met een door de verkoper verstrekte lening. Als zij het reeds twee jaar later transporteren aan Jacob Willemsz van Schaick en zijn echtgenote drukken de genoemde lasten nog ongewijzigd op het pand. In 1650 wordt een zekere Johan van Butselaer als eigenaar genoemd. Zijn erfgenamen droegen het op 23 oktober 1689 over aan Pieter Vastrick. Na diens overlijden werd het huis op 1 juni 1718 eigendom van Adriaan van de Maath, grutter, die het geschikt maakte voor een grutterij. Zijn opvolger was Assuerus van

Grootweede, degene die in 1789 het aangrenzende stukje grond in de Paternosterstraat (E 392) verwierf. Zijn zoon Arien van Grootweede verkocht het huis en de grutterij op 15 maart 1806 aan Peel Poort en zijn vrouw Hendrika van Wezenberg voor een bedrag van f 1300,-. Na het overlijden van Peel Poort hetrouwde Hendrika met Jan van Lent. Deze laatste overleefde zijn echtgenote en huwde daarna met Catharina Lens. Zij verkocht, in 1834, het huis en de grutterij voor f 1200,- aan Adrianus Pieter Terschuur, broodbakker en zijn vrouw Maria Bos.²⁰⁾ Terschuur liet in zijn achtertuin 3 piepkleine huisjes neerzetten, elk maar 28 m² groot. Het waren één-kamer-huisjes met een zolderverdieping, verstoken van elk comfort.²¹⁾ Zijn zoon Cornelis Johannes, aan wie bij de boedelscheiding alles werd toegedeeld²²⁾, verkocht voor f 3400,- het geheel aan Willem Ruitenberg Elias, bakker.²³⁾ Deze ontving er f 7000,- voor toen hij het in 1918 overdeed aan Gerrit Ruitenberg²⁴⁾, die het op zijn beurt in 1921 aan de gemeente Amersfoort transporteerde voor f 9000,-.²⁵⁾

Gezicht op de Breestraat ter hoogte van de Paternosterstraat. Tekening van L. Prins uit 1908.

De Paternosterstraat vanuit de Breestraat. Tekening van L. Prins uit het begin van deze eeuw.

E 399 + E 400 – Br 397 – Wijk F 98

Op de andere hoek van de Paternosterstraat en Lieve Vrouwestraat staat thans nog een huis, dat als enige uit het gehele Markthalgebied, in 1929 aan sloop is ontkomen. Het is echter niet meer het op het minuutplan onder bovenstaande nummers aangegeven oorspronkelijke pand. Dit werd namelijk reeds eerder afgebroken, evenals het ernaast staande huis (E 401) dat nog ter sprake komt, waarna het geheel vervangen werd door het huidige.

Uit een akte van het jaar 1674 is bekend dat hier reeds in 1513 een huis stond waarop de eigenaar in dat jaar een eeuwigdurende last van 4 gulden en 4 stuivers ten gunste van de St. Hieronymus-broederschap vestigde, jaarlijks te betalen op St. Willibrordusavond (= 6 november). De St. Hieronymus-broederschap of 'Rhetorica', zoals zij het zelf ook wel noemden, had zich tot doel gesteld o.a. de taal- en letterkunde te onderhouden, zang- en dichtkunst te beoefenen en toneel te spelen.²⁶⁾ Als devies hadden zij de bloemrijke naam 'Uyt 't Wilt bloeyende' gekozen. In 1640 werd de broederschap door de Magistraat der stad verboden en moesten de fundatiebrieven en de boeken op het stadhuis gebracht worden. Bovendien werd bepaald dat geen nieuwe leden meer toe mochten treden. Zodoende stierf de broederschap allengs uit en was er uiteindelijk in 1674 nog maar één lid in leven, Rijck Everts van Horsevoort genaamd, 'leste en eenige broeder van St. Hyeronimus Broederschap off Rhetorica', die begaan met het povere lot van de weeskinderen besloot dat voortaan de f 4,20 aan het weeshuis geschonken moest worden. In een notariële akte, verleden op 14 juni 1674, verklaart hij dat 'tot zijn kennis geomen was den sekeren staet van de Weeshuyse binnen dese stad' en dat hij uit vrije wil overgeeft aan het weeshuis de vier gulden en 4 stuivers, welke hij of de broederschap jaarlijks ontvangt uit het huis op de hoek van de Paternosterstraat,

volgens de brief die daarvan nog bestaat en gedateerd is 'donderdagh nae Alder-sielendagh Anno 1513'. Deze brief heeft hij aan de regenten van het weeshuis ter hand gesteld.²⁷⁾

In 1633 hadden Jan Thonis, timmerman en zijn vrouw Jannetje Jans het huis in bezit. Misschien was hij wel degene die het huis doopte met de naam 'de Bijl'. Geruime tijd later blijken burgemeester Rutger van Drakenburgh en zijn vrouw Emerentia Verhooff eigenaren te zijn geworden. Het bleef familiebezit, totdat op 15 mei 1773 de erfgenamen besloten het huis, genaamd de Bijl, te verkopen aan Otto de Vaal, schoenmaker. Sindsdien ging het nog verscheidene malen in andere handen over. In 1827 verkocht Jacob Bauer, die het huis van zijn vader geërfd had, dit aan Willem van Doornik, timmerman en Catharina Smalhuizen.²⁸⁾ Deze kochten ook nog het buurhuis in de Lieve Vrouwestraat (E 401) van de remonstrantse kerkeraad. Vanaf die tijd vormde laatstgenoemd pand één geheel met E 399/E 400. De kleinzoon, eveneens Willem van Doornik genaamd, liet de percelen in 1874 veilen. Koper was de heer Denis Cornelis Hetterschij voor f 1010,-.²⁹⁾ Dat was een goede prijs voor een oude woning, want toen Hetterschij het in 1891 verkocht aan Izaak Abraham de Vries en zijn vrouw Helena Vecht, werd het beschreven als 'een bouwvallig huis'.³⁰⁾ En dat zal het ook wel geweest zijn. De rente van f 4,20 rustte nog steeds op het huis. Al die eeuwen door, sinds 1513, is elk jaar dit bedrag trouw door de diverse eigenaren betaald, eerst aan de St. Hieronymus-broederschap en vanaf 1674 aan het Burgerweeshuis. Maar hieraan komt nu definitief een einde. De nieuwe bezitter heeft besloten om het oude 'bouwvallige' huis af te breken en op dezelfde plaats een nieuw pand op te trekken. In de Amersfoortsche Courant van 11 juni 1891 werd een advertentie geplaatst met de mededeling dat op donderdag 22 juni 1891 de aanbesteding bij publieke inschrijving zou plaatsvinden.

Herman Kroes, beslist geen onbekende in de stedelijke bouwwereld, was de architect. De heer De Vries kocht ook nog van zijn buurman Cornelis Horst, in de Paternosterstraat, een stukje grond om een nieuwe aanbouw te kunnen realiseren.³¹⁾ Na de dood van Izaak de Vries zetten zijn vrouw en kinderen het bedrijf voort. Zij kochten in 1916 het buurhuis, verdeeld in 3 woninkjes, van Cornelis Horst voor f 2000,- waardoor hun pand nogmaals iets vergroot werd.³²⁾ In 1918 ging mevrouw Helena Vecht, de weduwe van Izaak de Vries, met 3 van haar zonen een vennootschap aan, handelend in o.a. lompen, ijzerwerken, beenderen, huiden en vellen.³³⁾ In 1926 werd de vennootschap ontbonden en werd het perceel verkocht aan Marcus van Praag³⁴⁾, die het 11 jaar later weer van de hand deed aan Hartog de Vries.³⁵⁾ In 1951 werd het huis weer verhandeld. Koper was de heer Frans Jozeph Willenborg.³⁶⁾ Deze nieuwe eigenaar bewoonde eertijds het hem toebehorende pand op de hoek van de Krommestraat en Peperstraat vanouds genaamd 'De verloren zoon', waarin hij een slagerij had. Omstreeks 1931 werd dit afgebroken en liet de heer Willenborg er een mooi winkel-woonhuis bouwen. Ook de open plaats in de Peperstraat waarop vroeger de varkenshokken stonden, werd bebouwd. In de muur van het pand aan de zijde van de Peperstraat is een gevelsteentje gemetseld, waarop staat dat de eerste steen op 4 mei 1932 door Lou Willenborg gelegd werd. De heer Willenborg, terecht trots op zijn mooie huis, liet de gevel versieren met stenen ossekoppen. Het meest in het oog springend is echter het fraaie monogram boven de winkeldeur met de dooreengestrengelde letters F. J. W.

Het pand op de hoek van de Paternosterstraat en Lieve Vrouwestraat is nog steeds bezit van de familie Willenborg.

De Paternosterstraat vlak vóór de afbraak.

E 398/E 397 – Br 361 – Wijk F 147/F 146

Dit waren 2 kleine huisjes onder één dak met alleen een zolderverdieping en erachter een tuintje. Evenals het voorgaande pand behoorden zij eens aan burgemeester Rutger van Drakenburgh en zijn vrouw Emerentia Verhoeff. Hun erfgenamen deden ze op 15 mei 1773 over aan Tijmen van Coot, van beroep groefbidder (= aanspreker) en zijn vrouw Catharina Vermeer. Na dit echtpaar wisselden zij nog verscheidene malen van eigenaar tot op 2 november 1816 Simon Mulder de pandjes kocht. Zij bleven lang in het bezit van deze familie. Eerst in 1876 transporteerde een zekere Johanna Mulder de huisjes aan Reinier Kok.³⁷⁾ Zijn weduwe, Neeltje van de Linden, liet ze in 1887 veilen. De koper was Cornelis Horst, landbouwer en kastelein, wonende in Hamersveld.³⁸⁾ Deze verkocht in 1892, zoals we bij het vorige huis zagen, een stukje tuin aan zijn buurman, Izaak de Vries. Bovendien zag hij ook nog kans om van deze twee huisjes drie woninkjes te maken.³⁹⁾ Zoals reeds beschreven verkocht hij het geheel in 1916 aan de erfgenamen van Izaak de Vries.

E 396 – Br 362 – Wijk F 145

Ook dit huisje was, evenals het vorige, eens eigendom van de familie Van Drakenburgh en in 1773 aangekocht door Tijmen van Coot. Het kwam later in het bezit van Dirk Hubers, slijter van sterke dranken, die gehuwd was met Geertruida van Eykelenburg. Bij een boedelscheiding werd het toegewezen aan hun dochter Margaretha Johanna⁴⁰⁾, die het in 1896 verkocht aan Jannetje Christina van der Muts.⁴¹⁾ Deze laatste huwde met Abraham van Woudenberg. Dit echtpaar verkocht het huisje in 1917 aan de gemeente Amersfoort.⁴²⁾

E 395 – Br 363 – Wijk F 143/F 144

Over dit perceel zouden veel verhalen verteld kunnen worden. Eeuwenlang was hier een tapperij gevestigd, die de mooie naam 'Het Wapen van Santen' (= Xanten) droeg.⁴³⁾ Dit stadswapen van de in de middeleeuwen zeer bekende bedevaartsplaats die ook door veel Amersfoorters werd bezocht, stelt 2 gekruiste sleutels voor met de baard

omhoog. Een aardige bijkomstigheid is dat het veel gelijkenis heeft met het wapen van het St. Pietersgasthuis. Heel wat gekrakeel en ruzie's hebben in deze herberg plaats gevonden en een mes was in vroeger dagen vlug getrokken. De meeste twisten eindigden dan ook in de rechtszaal en dat is de reden waarom de naam bij de gerechtelijke onderzoeken herhaaldelijk voorkomt. Het is niet doenlijk hierop uitvoerig in te gaan, maar wij maken één uitzondering ter illustratie, namelijk een amusante gebeurtenis zonder gewelddadigheden. Bij een gerechtelijk verhoor op 22 december 1633 verklaart een jongeman van 22 jaar, Jan Janszoon genaamd, dat de vorige avond omstreeks half vijf, toen hij met twee vrienden door het Paternosterstraatje liep en zij voor de herberg 't Wapen van Santen bleven staan om te luisteren naar het gezang van twee vrouwen (stellig waren het frivole versjes en bepaald geen Kerstliedjes), Thijman, de zoon van Peter Wijert, de taveerne uitkwam. Onmiddellijk liepen de drie luisteraars hard weg, uit angst dat er moeilijkheden zouden kunnen ontstaan. Maar Thijman kon harder sprinten en haalde hen op de Breestraat in. Hier hield hij Jan staande en vroeg hem mee terug te gaan om wat met hem te gaan drinken. Hij zou Jan op een biertje trakteren. Kwam het door het verlokkenende gezang van de twee sirenen, was het nieuwsgierigheid of soms onnozelheid, hoe dan ook, Jan liet zich gewillig meetronen, terwijl zijn vrienden gemaakt hadden dat zij wegwamen. In de herberg gekomen dronk hij met Thijman een kroes bier, maar hij voelde er zich blijkbaar niet op zijn gemak, want reeds na een kwartier wilde hij weggaan. Maar Thijman eiste toen dat hij de hele rekening betaalde en als hij dat weigerde, zou Thijman de jas van Jan behouden. Hiervan schrok Jan zo dat hij, met achterlaten van zijn jas, zonder betaling het hazepad koos. Toen hij thuis kwam zag zijn moeder direct dat hij, ondanks de kou, geen overjas aanhad. Hij vertelde haar het gehele avontuur. De moeder van

de jonge held was echter niet zo bang uitgevallen als haar zoon. Zij ging spoorlags naar het Wapen van Santen en haalde het kledingstuk op.⁴⁴⁾ Tot 1847 bleef het een tapperij met steeds wisselende eigenaren. Toen verkocht Simon Wijggers, tapper, het huis aan Kier Johannes Heek voor f 400,-.⁴⁵⁾ Hierbij hoorde ook het recht van waterhalen uit de buurtpomp, zoals het altijd al was geweest. Kier Johannes Heek verkocht het in 1857 aan Koopman de Rooy voor f 715,-. Hij had intussen niet stil gezeten en het pand verbouwd tot 2 woninkjes onder één dak.⁴⁶⁾ Nog tweemaal werd het verhandeld. De laatste eigenaar, Gijbert Nieuwenburg, bakker, verkocht het in 1917 aan de gemeente Amersfoort.⁴⁷⁾

E 335/336 – Br 364 – Wijk F 141/F 142

De eigenaren van deze 2 huizen onder één dak waren van oudsher dezelfde als die van het perceel op de hoek van de Breestraat en Paternosterstraat (E 394), dat hierna ter sprake komt. De bewoners waren weinig benijdenswaardig want deze onderkomens waren slechts klein en ongeriefelijk en ook zij moesten het benodigde water halen bij de reeds eerder genoemde buurtpomp. Deze pomp stond tussen de percelen E 334 en E 335 en was slechts door een poortje bereikbaar. Behalve de enkele huizen die konden beschikken over een eigen welwaterpomp, moest overal in de stad het water gehaald worden bij buurtpompen. Het moet een voortdurend groot ongemak geweest zijn om onder alle weersomstandigheden te moeten sjouwen met zware emmers (van hout of van leer) en kennen.

E 334 – Br 365 – Wijk F 139/F 138

Naar dit perceel, gelegen op de hoek van de Paternosterstraat en Breestraat, bestaande uit het hoekhuis, open plaats met de buurtpomp en 2 kleine woningen werd bij het voorgaande huis reeds verwezen. Op 3 maart 1663 verkochten Jan Everts en Dirkje Reyers dit alles aan

De afbraak vóór de bouw van de markthallen.

Jan Kerckhuis en Anna van Hoorn. Toen laatstgenoemden het op 19 november 1675 transporteerden aan de heer Laurens Charles en zijn vrouw Emerentia van de Graght bedroeg de koopsom f 970,-. Laurens Charles, van beroep azijnmaker, was ook lid van het stadsbestuur. Tot groot verdriet van zijn ouders was hun enige zoon, na een twist met dodelijke afloop, voor altijd uit de stad verbanen.⁴⁸⁾ Hun dochters met hun respectieve echtgenoten deden het pand op 17 juni 1737 over aan Wouter Bootsman. Zijn weduwe, Catharina van Geelkerken, woonachtig in Barneveld, verkocht het aan Henrick Schut. Tot 1826 bleef het in handen van diens familie. Door vererving werden Wouter Schut en zijn vrouw Jannetje van Huizen eigenaren, daarna werd het aan hun dochter Hendrika Schut toebedeeld, gehuwd met Otto van Rijswijk. Dit echtpaar bewoonde zelf het grote huis. Hun erfgenamen verkochten het aan de reeds meer genoemde Roelof Johannes Heek en Cornelia Doctor.⁴⁹⁾ Bij de boedelscheiding, die gehouden werd na het overlijden van Cornelia Doctor,

blijkt dat Roelof Johannes Heek er in geslaagd is het hoekhuis om te bouwen tot 4 woningen onder één dak.⁵⁰⁾ Dat het geen riant wonen was kan afgeleid worden uit de huurprijs. In de akte staat dat het verhuurd was aan verscheidene mensen, tezamen voor f 2,60 per week.⁵¹⁾ Via de erfgenamen van Van Heek kwam het in het bezit van de reeds bij het pand E 337 genoemde Petrus van 't Klooster⁵¹⁾, wiens zoon Anthonie het in 1917 verkocht aan de gemeente Amersfoort.⁵²⁾

De bebouwing in de Breestraat

E 333 – Br 367

Dit huis in de Breestraat werd op 7 november 1692 door Clementia van Middendorp, de weduwe van Adriaen de Coninck, verkocht aan Albertus Nessing en zijn vrouw Petronella de Hennin. De dochter van laatstgenoemd echtpaar, Maria Catharina Nessing, gehuwd met Diderick Schagen, erfde het pand en verkocht het op 22 januari 1757 aan Jan Jansz Poort en Maria Watervoort. Na een aantal malen van eigenaar te zijn gewis-

seld werd het in 1856 door Gerarda Spier, de weduwe van Maas van Montfrans, in eigendom overgedragen aan Willem Bakker, van beroep metselaar en zijn vrouw Maria van Veller voor een bedrag van f 400,-.⁵³⁾ Na de dood van haar man werd het door Maria in 1871 getransporteerd aan Elisabeth van Veen, ditmaal niet tegen een bepaalde koopsom, maar Elisabeth van Veen moest aan Maria van Veller, gedurende haar leven jaarlijks een lijfrente betalen van f 90,-.⁵⁴⁾ Er volgen daarna nog enkele wisselingen van eigenaar totdat Johannes Everardus Huurderman, als enig erfgenaam van zijn broer Hendrikus Willem Huurderman, het huis in 1914 overdroeg aan Steven Volp, timmerman, voor f 700,-.⁵⁴⁾ De laatste verkocht het 3 jaar later aan de gemeente Amersfoort.⁵⁵⁾

E 332

Op 19 april 1587 werd dit pand in de Breestraat door een zekere Dirck Henricx en zijn vrouw Willempje getransporteerd aan Elias van Vanevelt en zijn echtgenote

Beatris (ook wel Atris genoemd), die ook het buurhuis (E 330) reeds in hun bezit hadden. Bij een boedelscheiding werd het huis E 332 toegewezen aan hun dochter Margaretha van Vanevelt⁵⁶⁾, waarna haar neef, Elias Verhaer, een zoon van haar zuster Petronella van Vanevelt en Gerard Verhaer het huis erfde.⁵⁷⁾ Vervolgens werd het eigendom van Pieter van Panhuys en Petronella de Mauregnault, de minderjarige dochter van de heer Alexander Lodewijk de Mauregnault en Maria van Panhuys, voor wie haar voogd Adriaen van Rossum, heer van Hardenbroek, optrad. Zij verwierven tevens het buurhuis (E 330) en waren eveneens bezitters van een huis in de Lieve Vrouwestraat (E 402) en een midden tussen genoemde huizen gelegen grote schuur (E 403), die een eigen vrije uitweg had naar de Lieve Vrouwestraat. In 1697 besloten zij hun hele bezit in het openbaar te verkopen.⁵⁸⁾ Op de veiling gehouden op 29 oktober werd het perceel E 332 voor 256 gulden gekocht door Goris Botter, die verklaarde het huis gekocht te hebben in opdracht van de diaconie van de remonstrantse kerk op 3 en 4 juni 1760 te Rotterdam werd ds. Adriaan Koenrding gemachtigd om dit huis te verkopen. Het werd op 28 juni 1760 verworven door Pieter Valk. Diens dochter Jaantje Valk, die huwde met een zekere Coersen, vermaakte het aan haar dochter, Maria Coersen. Deze woonde in de Bilt en was getrouwd met Jan van Beek, koetsier en tolgaarder. Door hem werd het pand in 1867 verkocht aan de timmerman Jan van Bottenburg⁵⁹⁾, die het reeds een maand later overdeed aan Henricus van Veen⁶⁰⁾, die ook het buurhuis (E 330) bezat. Hij overleed 3 maanden na aankoop waarna zijn weduwe Maria Hendriks in 1875 het huis transporteerde aan Gerrit van Kalleveen⁶¹⁾, van wie de gemeente Amersfoort het uiteindelijk in 1917 kon verwerven.⁶²⁾

E 330/331 – Br 369

Zoals bij het voorgaande pand (E 332) al werd verteld was dit perceel reeds vóór 1587 eigendom van Elias van Vanevelt en zijn echtgenote. Het werd bij de

Burgemeester J. C. Graaf van Randwijck na de opening van de eierhal in gesprek met de voorzitter van de Amersfoortsche Pluimveevereeniging (september 1929).

genoemde boedelscheiding toebedeeld aan hun andere dochter Petronella van Vanevelt, die gehuwd was met Gerard Verhaer. Hierna werd het eigendom van hun zoon Elias Verhaer, gehuwd met Agnes de Beer. Evenals het buurhuis (E 332) kwam het vervolgens in het bezit van Pieter van Panhuys en Petronella de Mauregnault. Op de reeds vermelde veiling in 1697 werd voor het onderhavige huis geen koper gevonden. Het is later verworven door de ons reeds bekende Adriaen van Rossum, de voogd van Petronella de Mauregnault, en zijn vrouw Maria Blanchet, die het huis in 1710 voor 315 gulden verkochten aan Jan Smal.⁶³⁾ Het was een groot huis waarover jaarlijks f 12,- huiskeld betaald moest worden. Er rustte nog een kleine uitgang (= grond-rente) op ten behoeve van de Lieve Vrouwe Capel van jaarlijks 10 stuivers. Dit werd later omgezet in 52½ cent ten gunste van de hervormde gemeente. De achtertuin werd begrensd door de schuur en het erf (E 403).

Na verscheidene overdrachten kwam het omstreeks 1814 in het bezit van Otto van Rijswijk en Hendrika Schut. Dit echtpaar bewoonde, zoals reeds beschreven, het pand E 334. Bij de verkoop door hun erfgenenamen in 1826 blijkt dat achter het huis een fabriek (E 331) ingericht tot weverij was gebouwd. Bepaald werd dat de fabriek altijd toegankelijk zou moeten blijven en dat bij de verkoop inbegrepen waren de ketel, fornuis en de weefgetouwen.⁶⁴⁾ Hier was dus één van de schaarse fabriekjes gelegen die zonder steun van de magistratuur gedreven werd. Een der mede-erfgenenamen, Wouter van Rijswijk, kocht huis en fabriek voor f 650,-. In 1844 werd de weverij opgeheven en werd alles verkocht aan Henricus van Veen, timmerman en zijn vrouw Maria Hendriks⁶⁵⁾, die zoals wij reeds zagen in 1867 tevens het buurhuis (E 332) kochten. Hun dochter Elisabeth van Veen verwierf het huis en achterhuis in 1879.⁶⁶⁾

Nadat het vervolgens nog in diverse handen was overgegaan transporteerde Theodorus Hendrikus Gerardus Brandsen het pand aan de gemeente Amersfoort.

De bebouwing in de Lieve Vrouwestraat

E 403

Deze schuur die tussen het huis E 330 in de Breestraat en E 402 in de Lieve Vrouwestraat stond, is reeds enige malen ter sprake gebracht. Bij de veiling op 29 oktober 1697 werd aangegeven dat zij vrij was van 's Heerenongelden (= belastingvrij) en aan een grutster was verhuurd. Via een smal steegje kwam men door een poortje tussen de percelen E 401 en E 402 in de Lieve Vrouwestraat uit.

Deze schuur bleef bij de veiling onverkocht en ging eerst op 26 mei 1711 over in handen van Arien van de Maath, grutter van beroep. Het woonhuis en de grutterij van Van de Maath waren gevestigd op de Langegracht/hoek Paternosterstraat (E 391). De schuur bleef bij voortduring eigendom van dezelfde eigenaren (grutters) van laatstgenoemd pand. Eerst in 1834 bij een boedelscheiding tussen de erfgenenamen van Jan van Lent kwam de schuur in andere handen⁶⁷⁾, totdat deze omstreeks 1853 eigendom werd van Sander Melisse van den Bosch. Laatstgenoemde had ook een huis in de Lieve Vrouwestraat (E 402) gekocht en voegde beide percelen aaneen. Voor de rest van de geschiedenis dezer schuur wordt derhalve verwezen naar het hierna volgende huis (E 402).

E 402 – Br 394

Ook dit pand behoorde tot de eigendommen van de ons reeds bekende Pieter van Panhuys en Petronella de Mauregnault. Op de door hen gehouden veiling in 1697 werd het voor f 297,- verkocht aan Gerrit Willems van Battum, wiens dochter Elisabeth van Battum, gehuwd met Claes van

Doornik, het op 16 oktober 1728 overdroeg aan Rutger van Koelen en Heyltje Watervoort. Hun erfgenaam Frederik van Koelen transporteerde het op 16 december 1750 aan Assuerus van Grootweede, de grutter die reeds enige malen genoemd werd. Na enkele andere overdrachten kwam ook dit pand in 1853 in het bezit van Sander Melisse van den Bosch.⁶⁷⁾ Hij was gehuwd met Martje van Bottenburg, weduwe van Evert de Neeling. Bij een boedelscheiding werden zowel E 402 als E 403 (de schuur) aan Evert de Neeling Jr. toegewezen.⁶⁸⁾ In de desbetreffende akte werd nadrukkelijk het poortje waardoor men in de Lieve Vrouwestraat kwam 'de Dalia Poort' genoemd. Hij is beslist ook een vindingrijk mens geweest want met enkele handgrepen had hij de schuur in twee en het huis in 3 woninkjes herschapen. Dit bleek toen het geheel in 1900 van eigenaar wisselde. Koper was Izaak Abraham de Vries (zie ook E 399/E 400).⁶⁹⁾ Omstreeks 1918 waren de woninkjes verdwenen. Het vroegere huis (E 402) was geschikt gemaakt voor pakhuis en de schuur was afgebroken.³³⁾ Toen de vennootschap van de erfgenamen van Izaak Abraham de Vries werd ontbonden, werd het perceel gekocht door de gemeente Amersfoort.³⁴⁾

E 401 – Br 396 – Wijk F 99

Bij de beschrijving van perceel E 399/E 400 werd bovenstaand huis reeds ter sprake gebracht. Op 24 september 1694 werd het door de arts Johan van Treeck en diens vrouw Florentina Schuyt, wonende te Leiden, verkocht aan de remonstrantse gemeente. Het echtpaar was hiervoor speciaal naar Den Haag gereisd waar de koopakte voor de aldaar residierende notaris Gerard van Noort werd gepasseerd. Meer dan anderhalve eeuw bleef het eigendom van de remonstrantse kerkeraad. Nadien werd het, zoals bekend, gekocht door Willem van Doornik en Catharina Smalhuizen. Toen het huis in 1844 door hun erfgenenamen werd overgedragen aan Gerard van Doornik en Hendrika Maria Evers werd het nadrukkelijk 'het Kosterinnehuis' genoemd.⁷⁰⁾ De verdere lotgevallen van

Tekening door L. P. Serrurier van het Stadskinderhuis omstreeks 1730. Rijksarchief Utrecht.

het pand werden reeds verteld bij de geschiedenis van het hoekhuis (E 399/400).

E 404/E 329

Tussen de Breestraat en de Lieve Vrouwestraat lag ±350 jaar geleden een recht-hoekig stuk grond waarop aan de zijde van de Lieve Vrouwestraat een vrij groot huis stond, met daarachter een tuin die zich uitstreekte tot aan de Breestraat, alwaar een uitgang was. Deze tuin was geheel beplant met vruchtbomen en het huis werd dan ook heel toepasselijk 'De Boomgaard' genoemd. In 1655 blijkt het geheel toe te behoren aan mr. Peter van Schadijck.⁷¹⁾ Vervolgens komt het door vererving voor de helft in het bezit van Jacob Jordaen van Westrenen en voor de andere helft van Agatha Meyster, een dochter van de vermaarde Everard Meyster, uit diens huwelijk met Agatha Schaap, waaruit ook nog geboren waren Cecilia en Martinus. Dit is o.m. bekend uit een akte van 23 augustus 1683, waarin zij verklaren dat hun moeder Agatha Schaap op zondag

19 augustus 1683 overleden is. Zij zijn vooralsnog niet genegen de boedel en nalatenschap te adiëren (= een erfenis aanvaarden). Zij laten door de notaris vastleggen dat zij weliswaar de begrafenis van hun moeder uit piëteit zullen regelen en de kosten hiervan voor hun rekening zullen nemen⁷²⁾, maar zij willen zich echter eerst beraden of zij de erfenis wel of niet zullen aanvaarden. Dat het een ernstige kwestie is wordt door deze akte duidelijk gemaakt. Het lijkt er alleszins op dat het met de financiën van de familie niet erg rooskleurig gesteld was. Vrouwe Agatha Schaap begon al vlug na de dood van haar man al haar Amersfoortse bezittingen van de hand te doen. In één geval gaat de magistratuur tot executie over, het betreft hier de verkoop van een tabaksschuur met een stukje grond buiten de Triesjenspoort bij het Steenen Bruggetje.⁷³⁾ Ook voor het landgoed Nimmedor moet de magistratuur ingeschakeld worden om haar te dwingen het landgoed dat zij verkocht heeft over te dragen aan de nieuwe eigenaar.⁷⁴⁾ Hoe dan ook, de drie nagelaten kinderen

willen zich eerst terdege van de stand der zaken op de hoogte stellen, alvorens tot aanvaarding van de erfenis over te gaan. Op 3 augustus 1715 besloten de erfgenamen van Jacob Jordaen van Westrenen en Agatha Meyster, die inmiddels in Bocholt in Duitsland was gaan wonen, het huis ‘de Boomgaard’ aan Wouter van Lockhorst te verkopen. De koopsom bedroeg f 1100,—. Van Lockhorst behield het huis maar korte tijd in zijn bezit. De magistraat van de stad had grote interesse om het pand in eigendom te verkrijgen. De bedoeling was om hier een tehuis in te richten voor de weeskinderen die onderhouden werden door de stichting genaamd De Armen Noodhulp.

In 1551 was reeds het St. Nicolaas-weeshuis opgericht voor kinderen die geboortig waren uit burgers van de stad. Deze waren eerst ondergebracht in een huis op de St. Aagtencingel (later omgedoopt in ‘t Zand) en waren in 1611 verhuisd naar het klooster Mariënhof. Voor kinderen van onvermogen inwoners der stad, die geen burgerrecht bezaten, was in die tijd nergens plaats. Totdat enige aanzienlijke burgers zich over deze kinderen ontfermden en een zondagsschool oprichtten waar de kinderen de eerste beginselen van lezen en schrijven konden leren.⁷⁵⁾ Deze weeskinderen waren her en der verspreid in de stad ondergebracht bij pleeggezin- nen, waar ze tegelijk een beroep konden leren. De praktijk was echter dat ze soms uitgebuit, slecht gevoed en gekleed werden door de pleegouders, die niet altijd uitsluitend door edele motieven gedreven werden. Ook met het naar school gaan van deze wezen werd vaak de hand gelicht en dit was ook een der redenen waarom de regenten de kinderen tezamen in één huis wilden onderbrengen. Men kon zodoende beter toezicht op hen houden. De regenten hadden een request bij de magistraat ingediend het desbetreffende huis, dat mede door zijn ligging uitermate geschikt was om ingericht te worden tot een weeshuis, hiervoor beschikbaar te stellen.

Op 28 december 1716 besloot de Raad om op het request van de regenten van de Armen Noodhulp voor betere woonruimte voor de kinderen de burgemeester, de cameraar en de secretaris te laten

onderhandelen met Wouter van Lockhorst of zij het huis De Boomgaard van hem konden kopen, liefst voor dezelfde prijs als hij er indertijd voor had gegeven. Reeds op 4 januari 1717 (en dat is voor die tijd wel bijzonder vlug) brachten burgemeester Camerbeeck en de andere afgevaardigden verslag uit over hun onderhandelingen met de timmerman Van Lockhorst over de verkoop van zijn huis. Het bleek dat hij wel genegen was dit te verkopen voor dezelfde prijs als hij het indertijd verworven had, mits hij in alles verder kost- en schadeloos gehouden zou worden.

Hiermede ging de gehele raad accoord en op 1 februari 1717 werd aan de cameraar opgedragen om aan Van Lockhorst de koopsom uit te betalen. Maar nog waren de regenten niet uit de zorgen. Zij verzochten op 8 februari 1717 om vrijgesteld te mogen worden van alle stedelijke belastingen, geen enkele uitgezonderd. Ook hiermede gingen de regeerders accoord.

Om het huis geschikt te maken tot een weeshuis werden de nodige verbeteringen gedaan. Bovendien werd er een reglement opgesteld om de huishouding goed draaiende te houden en het aanstellen van huispersoneel te regelen. Van toen af waren ook de arme weeskinderen verzekerd van een tehuis en stond het sindsdien bekend onder de naam Stadskinderhuis. De benodigde gelden voor het onderhoud der kinderen werden verkregen o.a. door legaten en giften van welgestelde inwoners, de tweemaal per jaar gehouden collecte en verder met de hulp van de magistraat.

In 1738 besloten de regenten van de stichting Armen de Pot, om het Pesthuis, dat op hun terrein stond maar niet meer gebruikt werd doordat de gevreesde ziekte de pest niet meer voorkwam, te veranderen van bestemming. Zij kwamen overeen de bedden en dekens die in het Pesthuis waren opgeslagen, op te ruimen ‘vermits deselve door de vogtigheyd en motte ’t eene maal worden bedorven, te senden aan ’t Stadskinderhuys om aldaar ten gebruyk te dienen’.⁷⁶⁾ En hier konden ze goed gebruikt worden, want het aantal kinderen nam eerder toe dan af. Daarom werd ook een jaar later tot uitbreiding

van het tehuis overgegaan. De regenten kochten daartoe op 10 oktober 1739 het buurhuis in de Lieve Vrouwestraat van de gezusters Hendrina en Gerritje van Nieuwland. In het jaar 1804 werden het Burgerweeshuis en het Stadskinderhuis samengevoegd tot één weeshuis.⁷⁷⁾ De kinderen verhuisden naar de Zuidsingel waar thans nog een smal poortje en gangetje herinnert aan het feit dat hier jarenlang de ingang van het Burgerweeshuis was. Het zou bijzonder aardig zijn indien de vervelozе en onleesbare voorstelling boven het toegangspoortje eens een opknappleurt zou kunnen krijgen. Ook vanuit toeristisch oogpunt zou het dan een veel aantrekkelijker bezienswaardigheid worden.

In de loop der tijden waren de twee huizen waarin het stadskinderhuis gevestigd was uitgegroeid en verbouwd tot een groot huis. Toen het gebouw door de samenvoeging der twee weeshuizen leeg gekomen was, werd het gesplitst in twee huizen. Een gedeelte van het grote huis, hetwelk een uitgang had in de Breestraat (E 329), werd verhuurd aan D. Tommel, van beroep nachtagent en schoenmaker. Deze had op 31 januari 1910 schriftelijk het verzoek aan de gemeenteraad gericht om het huis te mogen huren. Hierover werd goedgegunstig beschikt. Hij mocht het huren voor f 1,92½ per week, maar werd wel belast met het schoonhouden van enkele onderdelen van het gebouw en het terrein, niet tot het gehuurde behorende. Hieronder waren ondermeer begrepen het lokaal waarin de favuslijders (dat was een kwaal ook wel aangeduid met de term hoofdzeer, die toendertijd veel voorkwam) werden behandeld, de cellen, de bergplaats voor de brandspuit, trappen en gangen. Tommel hoefde zich niet al die veelsoortige werkzaamheden dus niet te vervelen.⁷⁸⁾ Het gedeelte van het voormalige kinderruis dat uitkwam in de Lieve Vrouwestraat werd, nadat het leeggekomen was, door het stadsbestuur in gebruik gegeven voor militaire doeleinden. Bij een raadsbesluit van 4 september 1860 werd dit kosteloos aan het rijk afgestaan, dat er o.a. een magazijn voor kleding en wapens in vestigde.⁷⁹⁾ Nadat het gebouw niet meer voor militaire doeleinden werd gebruikt en opnieuw leeg

stond, werd het op 11 augustus 1897 door de gemeente Amersfoort verkocht aan de Amersfoortse Roomsche Katholieke Volksbond voor de som van f 2000,—.⁸⁰⁾ De R.K. Volksbond werd in deze vertegenwoordigd door de voorzitter, Johannes Everardus Huurderman⁸¹⁾ en Henricus Gerardus Putman, secretaris. In zeer korte tijd werd door deze bond een nieuw gebouw gerealiseerd. Op een herdenkingssteen, gemetseld in de gevel, stond dat de eerste steen op 22 november 1897 gelegd was door pastoor H. J. Kleve, in zijn functie van beschermheer der bond.

In juni 1929 toen de gemeente begon met de bouw van de markthallen werd met het bestuur van de R.K. Werkliedenvereniging Sint Joseph een grondruil aangegaan. Op kosten van de gemeente werd een muur gemaakt langs de nieuw geprojecteerde weg (de Markthalstraat).⁸²⁾ Door middel van een deur verkreeg het gebouw recht van uitgang in deze straat. Toen de Markthalstraat in 1938 voor het rijverkeer werd opengesteld vreesde men dat de noordelijke gevel hiervan schade zou kunnen ondervinden. De gemeente kwam met de genoemde vereniging overeen dat zij f 500,— zou betalen. Met dit geld werd de gevel met een halfsteensmuur en steunberen versterkt.⁸³⁾

In de oorlog werd het gebouw in 1942 door het Nederlandsch Arbeidsfront genaast. De vakverenigingen werden geliquideerd en de gebouwen in beslag genomen.⁸⁴⁾ Pas in 1947 volgde de officiële teruggave van het patronaatsgebouw. De R.K. Werklieden-Ver. St. Joseph werd vertegenwoordigd door de heer J. A. G. Alders.⁸⁵⁾ Tot einde 1978 bleef het gebouw eigendom van de R.K. Werklieden-Ver. St. Joseph. Daarna is het nog korte tijd in het bezit geweest van anderen, totdat het in 1984 werd gesloopt.

Alles nog eens overziende ontkomt men niet aan de conclusie dat de afbraak van de Paternosterstraat in feite onvermijdelijk was. Het is misschien goed er nog eens extra op te wijzen hoe de oorspronkelijk al niet grote huizen, in de 19de eeuw meest alle tot één-kamer-wonin- gen omgetoverd werden. Het smalle straatje was totaal vervallen. Er was noch

riolering noch waterleiding en de huisvesting was ronduit erbarmelijk. Foto’s genomen vlak voor de afbraak tonen duidelijk dat de huizen aan het verkrotten waren. Op sanitair gebied was geen enkele maatregel getroffen en de hygiënische toestanden waren werkelijk ten hemel schreiend. Door het toenmalige stadsbestuur werd geen hand uitgestoken om het wonen dragelijker te maken. Toen de bewoners zich in 1860 met een rekest tot de gemeenteraad wendden om tenminste ‘één gazlantaarn’ in de straat te krijgen, meende de voorzitter (de burge- meester A. G. Wijers) dat het daar licht genoeg was en werd het voorstel met 11 tegen 2 stemmen verworpen.⁸⁶⁾ Het markthalcomplex dat er voor in de plaats kwam werd nodig geoordeeld om de handel in Amersfoort te stimuleren. Toch bleven de boter- en eierveiling hier ter stede niet lang in gebruik. Daarom werd de ene hal geschikt gemaakt voor evenementen en deed o.a. dienst als toneel- en feestzaal. Menig stadgenoot denkt nog met plezier en weemoed terug aan de feest- en dansavonden die daar gehouden werden.

De andere hal werd o.a. gebruikt als veilinglokaal. Het waren lelijke gebouwen, maar het blijft een open vraag of wat er nu voor in de plaats is gekomen een betere bijdrage levert aan de zoveel geprezen schoonheid van de Amersfoortse binnenstad.

Noten

Gebruikte afkortingen
Arch.Hyp. = Archief van de Hypotheekbe-
waarder te Amersfoort
D.K.O.R. = Dienst van het Kadaster en
Openbare Registers te Utrecht
G.A.A. = Gemeentearchief te Amersfoort
Inv. = Inventaris
Not.A. = Notariële Archieven
R.A.U. = Rijksarchief in de provincie Utrecht
te Utrecht
Recht.A. = Rechterlijke Archieven
Res. = Resoluties van het Stadsbestuur
N.B. De overdrachten die voorkomen in de
protocolen van transporten en plechten van
het Gerecht Amersfoort, inv. nr. 436 en inv.
nr. 433 zullen niet afzonderlijk worden gean-
noteerd.

Noten

- 1: Arch. Armen de Poth map 202 – stuk 427.
- 2: Arch. Armen de Poth map 201 – stuk 426.
- 3: D.K.O.R. d(eel) 24, nr. 54 – 19 september 1842.
- 4: D.K.O.R. d212, nr. 19 – 20 juli 1877.
- 5: D.K.O.R. d265, nr. 32 – 25 januari 1886.
- 6: D.K.O.R. d302, nr. 7 – 5 maart 1892.
- 7: *Vijftig jaar aannemer. T. van Hoogevest n.v. 1899-1949* (Amersfoort 1949).
- 8: D.K.O.R. d513, nr. 70 – 17 april 1918.
- 9: G.A.A. 40° Penningboek – 15 oktober 1790.
- 10: D.K.O.R. d328, nr. 53 – 20 mei 1826.
- 11: Not.A. inv. nr. AT055j028 – 26 september 1857.
- 12: D.K.O.R. d503, nr. 60 – 8 augustus 1917.
- 13: J. G. Smit, Huwelijken voor schepenen van Amersfoort, *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 27 (1973) p. 181-202 en 28 (1974) p. 159-181.
- 14: Not.A. – AT 016 c 001 – 10 april 1683 en J. Hovy, Het pontveer van de stad Amersfoort aan de grote Melm te Soest, *Flehite* 2de jrg. nr. 4 (oktober 1968) pp. 70 e.v..
- 15: Huwelijk voor het Gerecht 15 juni 1723. Zij was een dochter van Johan Freys van Dolre. Zie ook W. J. van Hoorn. Het Hoogerhuis te Amersfoort, *Flehite* 13° jrg. nr. 2 (juli 1981) p. 29.
- 16: Not.A. – AT 056 e 018 – 27 januari 1844.
- 17: G.A.A. – 40° Penningboek – 29 juni 1789.
- 18: D.K.O.R. d238, nr. 50 – 26 januari 1882.
- 19: D.K.O.R. d690, nr. 44 – 9 augustus 1928.
- 20: Arch.Hyp. 363 nr. 41 – 20 juni 1834.
- 21: De sectienummers waren E2236 t/m 2239, de wijk nummers F148 t/m F150.
- 22: D.K.O.R. d221, nr. 68 – 11 augustus 1879.
- 23: D.K.O.R. d235, nr. 21 – 28 juli 1881.
- 24: D.K.O.R. d516, nr. 38 – 14 september 1918.
- 25: D.K.O.R. d567, nr. 20 – 9 mei 1921.
- 26: A. van Bommel, *Beschrijving der stad Amersfoort*, (Utrecht 1760) deel I, pp. 445/448.
- 27: Inv. Burgerweeshuis nr. 44 Charter 33 – 14 juni 1674.
- 28: Arch.Hyp. 337 nr. 11 – 1 oktober 1827.
- 29: D.K.O.R. d194, nr. 18 – 15 november 1874.
- 30: D.K.O.R. d294, nr. 60 – 16 mei 1891.
- 31: D.K.O.R. d296, nr. 24 – 24 juli 1891.
- 32: D.K.O.R. d486, nr. 77 – 7 januari 1916.
- 33: D.K.O.R. d515, nr. 91 – 5 september 1918.
- 34: D.K.O.R. d650, nr. 33 – 16 maart 1926.
- 35: D.K.O.R. d840, nr. 19 – 23 april 1937.
- 36: D.K.O.R. d1063, nr. 64 – 5 oktober 1951.
- 37: D.K.O.R. d209, nr. 55 – 30 september 1876.
- 38: D.K.O.R. d271, nr. 57 – 16 februari 1887.
- 39: De kadastrale aanduiding werd gewijzigd in E 4410, 4411, 4412.

Breestraat anno 1987.

40: D.K.O.R. d 159, nr. 79 – 18 januari 1866.
 41: D.K.O.R. d334, nr. 59 – 20 november 1896.
 42: D.K.O.R. d 499, nr. 81 – 10 mei 1917.
 43: Met vriendelijke dank aan de afdeling Voorlichting van de stad Xanten die mij een afbeelding van het stadswapen en een uitgebreide documentatie over dit onderwerp verstrekte.
 44: Recht.Arch. inv. nr. 407-17 – 22 december 1633.
 45: Not.A. – AT 051 – c 015 – 29 juni 1847.
 46: Not.A. – AT 055 – j 028 – 1 augustus 1857. De kadastrale aanduiding werd gewijzigd in E 3099/E 3100.
 47: D.K.O.R. d 501, nr. 98 – 14 juli 1917.
 48: W. J. van Hoorn, J. Hovy, *Observantenklooster Amersfoort* (Amersfoort 1982), p. 68.
 49: Arch.Hyp. 329 nr. 23 – 25 februari 1826.
 50: D.K.O.R. d 24, nr. 54 – 24 december 1842. De kadastrale aanduiding werd gewijzigd in E 2230 t/m 2233.
 51: D.K.O.R. d 130, nr. 57 – 7 oktober 1859.
 52: D.K.O.R. d 111, nr. 16 – 22 september 1856.
 53: D.K.O.R. d 179, nr. 95 – 8 april 1871.
 54: D.K.O.R. d 479, nr. 31 – 19 mei 1914.
 55: D.K.O.R. d 499, nr. 81 – 10 mei 1917.

56: Manuaal van huisgeld Anno 1654/1658.
 57: W. J. van Hoorn, Het Hoogerhuis te Amersfoort, *Flehite*, 13^e jrg. nr. 2, p. 26.
 58: Not.A. – AT 023 – b 002 – 29 oktober 1697.
 59: D.K.O.R. d 166, nr. 97 – 28 november 1867.
 60: D.K.O.R. d 167, nr. 26 – 21 maart 1868.
 61: D.K.O.R. d 188, nr. 48 – 11 januari 1875.
 62: D.K.O.R. d 501, nr. 98 – 14 juli 1917.
 63: Not.A. – AT 028 – c 001 – 25 januari 1710.
 64: Not.A. – AT 055 – f 003 – 25 mei 1844.
 65: D.K.O.R. d 222, nr. 32 – 24 oktober 1879.
 66: Arch.Hyp. 364 nr. 35 – 3 september 1834.
 67: D.K.O.R. d 90, nr. 71 – 18 juni 1853.
 68: D.K.O.R. d 164, nr. 82 – 2 maart 1867.
 69: D.K.O.R. d 368, nr. 23 – 16 februari 1900. De kadastrale aanduiding werd gewijzigd in E 3094 t/m 3098.
 70: D.K.O.R. d 37, nr. 49 – 13 juli 1844.
 71: Manuaal van huisgeld 1654/1658.
 72: Not.A. AT 013 – b 003 – 23 augustus 1683.
 73: Recht.A. 436-28 – 10 december 1681.
 74: Recht.A. 436-28 – 2 oktober 1682 en 436-29 – 26 september 1683.
 75: zie ook: A. van Bommel, *Beschrijving der stad Amersfoort* (Utrecht 1760) deel I, pp. 342 e.v. en J. Hovy, *Amersfoort in Prent* (Zaltbommel 1982), nr. 80 en 81, pp. 94, 95.

76: Inv. Armen de Pot – Res. boek C 3 – 1659/1801 – 27 november 1738 en J. van der Leeuw, *De Armen de Poth* (1898) pp. 104, 105.
 77: J. Hovy, Het werkinstituut tot wering der bedelarij te Amersfoort, *Weerklank* (Amersfoort 1962) p. 33.
 78: Bundel Verhuringen deel III – 31 januari 1910.
 79: D.K.O.R. d 137, nr. 78 – 3 december 1860.
 80: D.K.O.R. d 338, nr. 27 – 11 augustus 1897.
 81: J. E. Huurderman was eigenaar van het pand Breestraat E 333.
 82: D.K.O.R. d 702, nr. 140 – 1 juli 1929.
 83: D.K.O.R. d 863, nr. 32 – 22 augustus 1938.
 84: D.K.O.R. d 942, nr. 18 – 22 december 1942.
 Dit gebeurde o.a. ook met het gebouw van de Ver. van Ned.Bond van Gemeente-Ambtenaren, Hendrik van Viandenstraat 17 en met het gebouw van het Spoor- en Tramwegpersoneel, Soesterweg 142.
 85: D.K.O.R. d 986, nr. 8 – 4 juli 1947.
 86: Res. 16 februari 1860 en Amersfoortsche Courant 23 maart 1860.

Het stuifmeelonderzoek in het Markthalgebied

Francien Braber

Van de plantenresten, die in de bodem bewaard blijven, is stuifmeel (het pollen) het meest resistent tegen verweering en bovendien vaak tot op geslachtsnaam en soms tot op soortnaam te determineren. Dit maakt onderzoek van fossiel stuifmeel bijzonder geschikt om de vroegere vegetatie te reconstrueren. In archeologische context levert zo'n onderzoek informatie over de vroegere landbouw, tuinbouw en veeteelt; de aard der gewassen, bemestingsmethoden, eetgewoonten, import van producten, etc., afhankelijk van de aard en de herkomst van de monsters. Omdat de mogelijkheid groot is dat bij bewoningsprofielen de grond zodanig bewerkt en verplaatst is, dat de chronologische opeenvolging van het oorspronkelijk materiaal verloren is gegaan en dus de herkomst ervan onbekend is, moet pollenonderzoek aan de hand van archeologische profielen met voorzichtigheid worden toegepast (Greig). Bij de Markthalopgraving te Amersfoort werden echter profielen blootgelegd die zich wel voor een dergelijk onderzoek leenden. Het zijn groten-deels slootafzettingen en akkerlagen (zie fig.1), waarbij het stuifmeel uit de slootafzettingen het best bewaard is gebleven. Het pollen van de aangrenzende akkers en weilanden is ingewaaid of ingespoeld en zodoende in de oorspronkelijke afzetting en in de oorspronkelijke volgorde van sediment bewaard gebleven. In het zuurstofarme milieu van de sloot is het pollen goed geconserveerd, dit in tegenstelling tot omgewerkte grond (ophogingslagen), waarbij het pollen meer aan corrosie onderhevig is en daardoor moeilijk te determineren.

Methode

Voor het stuifmeelonderzoek ondergaan de grondmonsters een chemische behandeling, waarna het pollen als residu overblijft en met behulp van een lichtmicroscop kwalitatief en kwantitatief bepaald kan worden. Voor het vervaardigen van de pollendiagrammen zijn de percentages per pollentype berekend ten opzichte van de boompollensom (AP). De boompollensom is een weergave van de regionale pollenneerslag en is derhalve niet aan incidentele lokale invloeden onderhevig.

Omdat elzen (*Alnus*) en wilgen (*Salix*) wel aan slootkanten (dus lokaal) groeien zijn deze soorten niet in de boompollensom opgenomen. Het AP bestaat uit: den (*Pinus sylvestris*), berk (*Betula*), eik (*Quercus*), haagbeuk (*Carpinus betulus*), es (*Fraxinus excelsior*), beuk (*Fagus sylvatica*), iep (*Ulmus*), linde (*Tilia*), hazelaar (*Corylus avellana*), zilverspar (*Abies*), fijnspar (*Picea abies*), kamperfoelie (*Lonicera periclymenum*), en klimop (*Hedera helix*). De pollenpercentages zijn weergegeven in staafdiagrammen in verband met de discontinuïteit van het profiel (zie bijlage). Daarnaast is een overzichtsdigram (fig. 2) gemaakt, waarin planten met dezelfde standplaats zijn gegroepeerd en weergegeven als percentage van het totaal van die groepen. Deze groepen zijn: bos (AP), struweelvegetatie van redelijk droog milieu, droge heide, natte heide en veen, sloot(kant)vegetatie, grassen (*Poaceae*), grasland, cultuurgewassen, akkeronkruiden en ruderales vegetatie (onkruiden, veel stikstofminnende soorten).

Hoewel de elsen (*Alnus*) ecologisch gezien bij de slootkantvegetatie hoort is deze soort bij de percentageberekeningen van het ecologisch diagram buiten beschouwing gelaten, omdat de pollenproductie dermate hoog is, dat de andere pollenwaarden er door overschaduwd zouden worden. De grassen zijn pollenanalytisch niet op soort te onderscheiden en dus is een ecologische onderverdeling niet mogelijk. Toch zijn ze als aparte groep opgenomen, omdat ze wel indicatief zijn voor graslanden. De pollendiagrammen zijn in zones verdeeld van overeenkomstige ouderdom. De dateringenvonden plaats aan de hand van aardewerkvondsten. De zones zijn opeenvolgend van jong naar oud:

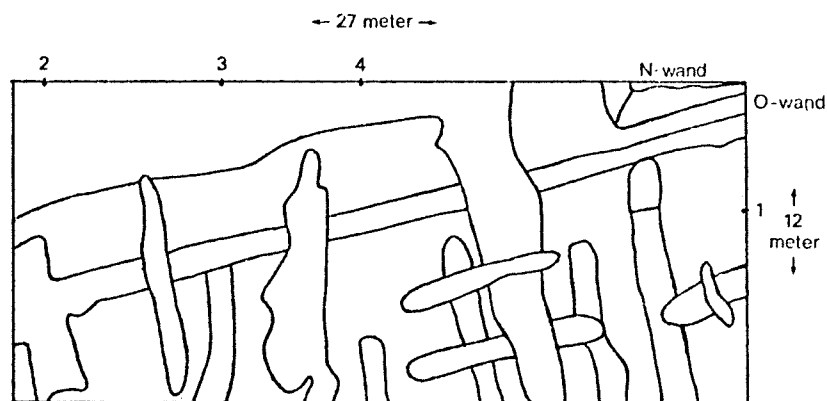
Tijd-zone	Ouderdom	Monsternr's
IV	na 1400	1G-I, 2C, 3H-I
III	±1300-1400	1F, 3F, 4G-H
II	±1200-1300	1C-E, 2B, 3B-D, 4B-F
I	vóór 1200	1B, 2A, 3A

Van de 15de eeuw en later is van ons onderzoek geen informatie beschikbaar, of omdat deze periode niet gemonsterd is, of omdat sommige spectra uit het diagram zijn weggelaten, omdat het percentage niet-determineerbaar pollen te hoog lag (meer dan 30% van het AP) vanwege te sterke corrosie van het materiaal. De zones zullen hierna van oud naar jong besproken worden.

Resultaten

Zone I

Deze zone bevat pollenmateriaal, dat van de oorspronkelijke vegetatie afkomstig is. Het regionale pollen van de bosvegetatie heeft hier de hoogste waarden, doordat de andere groepen zoals cultuurgewassen, akkeronkruiden en droge heidevegetatie nog slecht vertegenwoordigd zijn. Het boompollen is hoofdzakelijk afkomstig van dennen (*Pinus*), berken (*Betula*) en eiken (*Quercus*). Op de arme zandgronden stond een eiken-berkenbos met een ondergroei van varens, stuikheide (*Calluna*) en bosbessen (*Vaccinium*). Hoewel de elsen algemeen als niet inheemse soort wordt beschouwd, blijkt uit de grote hoeveelheid *Pinus*pollen in het diagram (9-30%) dat in de 12de eeuw reeds dennenbossen in de omgeving van Amersfoort gestaan hebben, waarschijnlijk als pionierbossen op de zandverstuivingen of op de veengronden. Ook zullen er in de buurt heidevelden geweest zijn met struikheide (*Calluna*) en dopheide (*Erica tetralix*). Op vochtige plaatsen (langs waterlopen) kwamen elzen, wilgen en iepen voor. Grassen (*Poaceae*) komen hier in kleinere percentages voor dan in hogere lagen. Graslandplanten, cultuurgewassen en begeleidende soorten zijn niet of slecht vertegenwoordigd. Er werd in de directe omgeving nog geen intensieve akkerbouw bedreven. Cypergrassen (*Cyperaceae*) zijn wel aanwezig en zullen langs de Eem gestaan hebben.

1. De opgravingsput met het verloop van de sloten uit ca. 1300 en de ligging van de pollenprofielen.

Zone II

In de 13de eeuw werden de sloten gegraven, zodat de ontwatering van het gebied op gang kwam. In profiel 3 en 4 is te zien dat het bodemoppervlak rond NAP lag in die tijd. Het lijkt aannemelijk dat de grond aanvankelijk als weidegrond in gebruik werd genomen, daar het vochtige land niet geschikt is voor graanverbouw. Wel kan er van het begin af aan hennep zijn verbouwd. Dit groeit juist goed op vochtige grond.

De sloot zelf schiep een milieu voor waterplanten en oeverplanten; eendekroos (*Lemna*), aarvederkruid (*Myriophyllum spicatum*), egelskop (*Sparganium*), watertorkruid of pijptorkruid (*Oenanthe aquatica* of *O. fistulosa*), grote waterpeppe (*Sium latifolium*), kattestaart (*Lythrum*), munt (*Mentha*), dotterbloem (*Caltha palustris*), moerasspirea (*Filipendula*) en valeriaan (*Valeriana officinalis*). Bomen die langs de slootkant stonden zijn: els (*Alnus*), wilg (*Salix*), gelderse roos (*Viburnum opulus*) en vuilboom (*Frangula alnus*). Uit het ecologisch diagram blijkt dat droge heide, grassen, graslandplanten, cultuurgewassen en akkeronkruiden in deze zone het meest voorkomen. Vooral ook omdat de akkeronkruiden vertegenwoordigd zijn, kunnen we aannemen dat er ter plaatse aan akkerbouw werd gedaan.

De cultuurgewassen die werden aangetroffen, zijn:

granen – *Cerealia*, waarvan een gedeelte rogge (*Secale*), maar daarnaast zeker ook andere graansoorten.
hennep – *Cannabis sativa*
boekweit – *Fagopyrum esculentum*
vlas – *Linum usitatissimum*
karwij – *Carum carvi*
kervel – *Anthriscus cerefolium*
druif – *Vitis vinifera*
walnoot – *Juglans regia*
kruisbloemigen – *Brassicaceae*

Er werd hoofdzakelijk graan verbouwd; veel rogge, maar ook andere soorten, die echter met een lichtmicroscop moeilijk te onderscheiden zijn en dus niet op soort gedetermineerd konden worden. Uit de literatuur is bekend, dat er in de middeleeuwen ook combinaties van granen werden gezaaid, bijvoorbeeld rogge en tarwe. Zo'n mengsel heet masteluin. Dit

werd toegepast omdat tarwe een hogere geldopbrengst had, maar minder winterhard was dan rogge en dus de kans op misoogst groter was (Slicher van Bath, p. 288). Het is niet zeker of de masteluin ook in Amersfoort werd toegepast, er werden in ieder geval naast rogge wel andere granen verbouwd. De enorme hoeveelheid hennepollen (*Cannabis sativa*) in de slootafzetting van profiel 4 kan verklaard worden door het feit dat hennep, net als vlas, in de sloot te roten werd gelegd. Het Huishoudelijk Woordenboek van M. Noel Chomel uit 1743 vertelt het volgende:

Hennep is tweehuizig; de mannelijke plant wordt gelling genoemd en de vrouwelijke heet zaling. Hennep groeit het best op een vochtige standplaats en de akkertjes werden werven ('Kennipwerven') genoemd, waarschijnlijk omdat de boeren de hennep meestal vlak bij de boerderij teelden. Hennep werd in tegenstelling tot andere gewassen niet afgewisseld met andere produkten, noch werd het terrein braak gelegd, maar de verbouw ging continu door op dezelfde akker. Vaak werd deze grond omheind met waterwilg als beschutting tegen de wind (dit is ook in profiel 3 en 4 terug te vinden in de constant hoge wilgwaarden (*Salix*), speciaal in spectrum 4c).

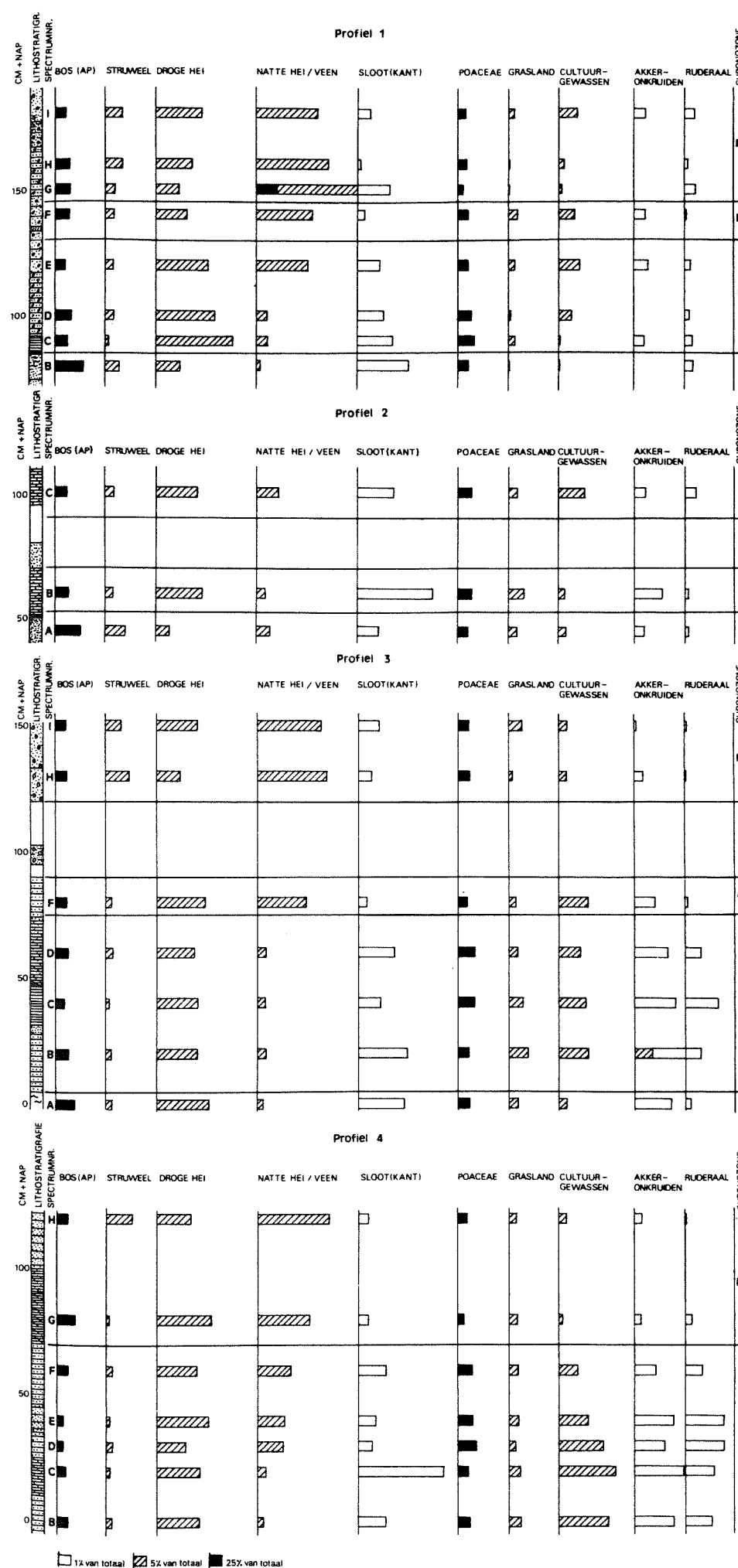
Omdat hennep steeds op dezelfde akkers werd verbouwd moest er ook sterk bemest worden, hetgeen meestal met koeiemest en soms zelfs met paardemest gebeurde. – Opvallend is dat de hoge hennepwaarden samengaan met het voorkomen van vele stikstofminnende soorten, zoals brandnetel (*Urtica*), ganzevoet (*Chenopodiaceae*), duizendknoopachtigen (*Polygonum persicaria*-type), stinkende gouwe (*Chelidonium majus*), e.d. Deze soorten vonden kennelijk een uitstekende standplaats op of langs de mestrijke hennepakker. –

De gelling werd eerder dan de zaling geoogst, maar niet voordat ze gebloeid had. Het plukken van gelling gebeurde in juli en augustus, de zaling werd in september geoogst. De planten werden met wortel en al uit de grond getrokken, op bossen gebonden en gedroogd. De zaling werd gedorst, waarna ze evenals de gelling op hopen in de sloot 'in

de root' werd gelegd, d.w.z. de bast van de plant af laten rotten. De planten werden onder water gedruwd met bagger erop om ze onder water te houden. Het roten veroorzaakte een enorme vervuiling van het water. Na één tot drie weken werden de planten weer te drogen gezet. De gelling werd op een oven of 'braakhut' op een klein vuur gedroogd. De braakhut is een ondiepe kuil omgeven door rietmatten, horden (vlechtwerk van rijnshout), muurtjes of zeilen, maar van boven open met houten tralies overdekt. Als de gelling droog genoeg was werden de planten uitgeslagen op de 'braak'. De braak is een groot stuk gereedschap bestaande uit twee traliewerken, die tandsgewijs in elkaar passen en waarvan de bovenste om een as draait. Hiertussen werd de bast van de hennep kapot geslagen. Na het braken werd de hennep gesponnen. De gelling werd meestal voor zeildoek gebruikt en zaling voor touw. Ook werden er lonten van gemaakt en van de zalingstengels ook zwavelstokken. De zaling werd echter hoofdzakelijk gekweekt voor het zaad. Dit werd als medicijn gebruikt: 'Het wordt voor Branden, en Ruissen in 't oor gebruikt; en men neemt het Zaad enige dagen aan een in, om onkuise lusten te verdrijven. 't Is dienstig voor den Hoest; men geeft het van een Scrupel tot een Dragma' (een scrupel en een dragma zijn gewichtseenheden). De olie uit het zaad werd voor groene zeep gebruikt, het zaadafval werd als veevoer gegeven.

De meest intensieve bebouwing van grond gaat steeds samen met een optimaal voorkomen van kruisbloemigen (*Brassicaceae*). Deze plantenfamilie is bij het pollenonderzoek niet op soort te onderscheiden. Er kan raapzaad (*Brassica rapa*) gekweekt zijn, dat in de middeleeuwen werd verbouwd om olie te winnen, zowel voor voeding als voor verlichting. Ook koolzaad (*Brassica napus*) en mosterd (*Brassica nigra*) behoren tot deze familie. Het zaad van deze soorten werd al aangetroffen in monsters uit een 13de-eeuwse tonput in Utrecht (L. M. van den Brink, mond. mededeling). Kruisbloemigen werden vaak verbouwd tijdens het braakjaar.

2. Overzichtsdiaagram. De planten met dezelfde standplaats zijn gegroepeerd en weergegeven als percentage van het totaal van die groepen.

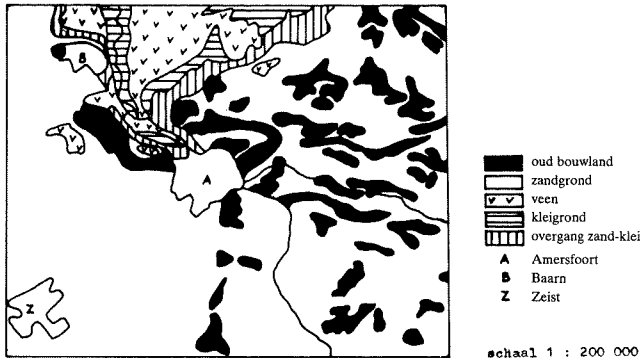
Het voorkomen van boekweit (*Fagopyrum esculentum*) is bijzonder, omdat er onzekerheid bestaat over de herkomst en het tijdstip van invoer van dit gewas in Nederland. De oudst bekende vermelding dateert pas van 1394 uit de omgeving van Mook. Het gewas zou met de kruistochten ingevoerd zijn vanuit het Midden-Oosten, maar pollenonderzoek heeft aangetoond dat het al voor onze jaartelling in Nederland voorkwam, waarna het gewas misschien weer verdwenen is en later opnieuw ingevoerd werd (Slicher van Bath, p. 290). In Amersfoort werd het in elk geval al tussen 1200 en 1300 verbouwd.

Omdat de percentages van de droge heidevegetatie hoog zijn ligt het voor de hand te veronderstellen, dat bij de graanverbouw plaggenbemesting werd toegepast. Plaggenmest is een mengsel van schapemest en heideplaggen. De plaggen werden gestoken van de bovenste humusrijke laag van heidevelden of wilde gronden, die niet voor akkerbouw werden gebruikt. Ze werden gemengd met stalmest en daarna op de akker gebracht (Slicher van Bath, p. 282-284; De Smidt, p. 692-694).

De heideplaggen zijn een bron geweest voor het pollen afkomstig van droge heide. De schapemest levert ook een deel van het pollen van de heide evenals een gedeelte van het grassenpollen.

Op de huidige bodemkaart van Nederland zijn de oude bouwlanden nog terug te vinden, Amersfoort ligt aan de rand van een vroeger eng- of esgrondengebied (zie fig. 3). In de middeleeuwen bestonden de essen uit lange hoogrugge akkers, die als geheel werden omgeven door (hout) wallen of omheiningen om de gewassen tegen loslopend vee te beschermen. Zijn de akkers kleiner en door sloten omgeven, zoals bij deze opgraving het geval is, dan werden de akkertjes kampen genoemd (Slicher van Bath).

Om de akkergrond niet volledig uit te putten, is het noodzakelijk om gewassen af te wisselen en af en toe een braakperiode in te lassen. In de braakperiode kan er op het land geweid worden. Dit zou de aanwezigheid van graslandsoorten verklaren, evenals de grootste vertegenwoordiging van de grassen in de profielen 3 en 4.

3. De vroegere akkergronden in de omgeving van Amersfoort.

Zone III

Aan het eind van de 13de of het begin van de 14de eeuw neemt de 'cultuurpiek' af. Graan en hennep komen in mindere mate voor dan in de eerste helft van de 13de eeuw. Ook de begeleidende soorten (akkeronkruiden), de slootkantvegetatie en de grassen verminderen. De natte heidesoorten nemen toe, hetgeen hoofdzakelijk een toename van veenmos (*Sphagnum*) betekent. Veenmos groeit in een zeer voedselarm, zuur milieu; in venen. Het moet dus van buitenaf op het terrein terecht gekomen zijn, misschien door opslag van turf of het gebruik hiervan als tuinbemesting. De waarden van de natte heidesoorten blijven hoog in de bovenliggende lagen. De afname van cultuurgewassen is waarschijnlijk veroorzaakt door toenemende bewoning van het terrein, waardoor er voor akkerbouw geen plaats meer was. In de tijd dat Amersfoort stadsrechten kreeg (1259) was de oorspronkelijke agrarische nederzetting al redelijk verstedelijkt (J. Hovy, p. 21). Vooral in de 14de eeuw moet er sterke uitbreiding van de stad hebben plaatsgevonden, zodat men over verwijden van de stadsvesten dacht, hetgeen tegen het eind van deze eeuw ook gebeurde (Halbertsma, p. 31-34). Door de ligging van de Markthalopgraving, binnen de oudste stadsmuren, ligt het voor de hand dat de vroegste stadsuitbreiding de oorzaak was voor het verdwijnen van de akkerbouw aan het eind van de 13de en het begin van de 14de eeuw.

Zone IV

De periode na 1400 is ongeschikt om op basis van pollenonderzoek conclusies te trekken. Vanaf die tijd is het terrein opgehoogd voor huizenbouw. De grond die hiervoor gebruikt is kan overal vandaan gekomen zijn en de herkomst van het pollen is dus onduidelijk.

Samenvatting

In de 13de eeuw werd er in de buurt van de onlangs afgebroken markthallen intensief aan landbouw gedaan. Vooral in de profielen 3 en 4 (fig. 3) is dit het duidelijkst zichtbaar. Hier vlakbij heeft men granen verbouwd, waaronder rogge, maar ook andere granen. De bemesting vond

plaats door middel van heideplaggen. Ook was er vlakbij een hennepakker, waar langdurig achtereen hennep op verbouwd werd. Tijdens braakperioden op de graanakkertjes is het land mogelijk als weiland gebruikt of werden er andere gewassen op verbouwd, zoals kruisbloemigen (*Brassicaceae*) (misschien raapzaad). Ook werden er boekweit, vlas, karwij, kervel, druiven en walnoten geteeld. De verbouw van gewassen nam aan het eind van de 13de eeuw af door de toenemende verstedelijking.

De onderscheiden zones zouden als volgt gekarakteriseerd kunnen worden: Tijdzone I; Vóór circa 1200, vóór het ontginnen van het terrein. De planten-groei bestaat hoofdzakelijk uit de oorspronkelijke vegetatie, hoewel er ook sporen van akkerbouw in terug te vinden zijn. Tijdzone II; 13de eeuw, het land werd in gebruik genomen als weide- en akkergrond. De verbouw van gewassen bereikte een hoogtepunt, vooral de verbouw van granen en hennep. Tijdzone III; 14de eeuw, waarin de verbouw van gewassen afneemt als gevolg van stadsuitbreiding. Tijdzone IV; de periode na 1400, waarin het terrein wordt opgehoogd voor de huizenbouw.

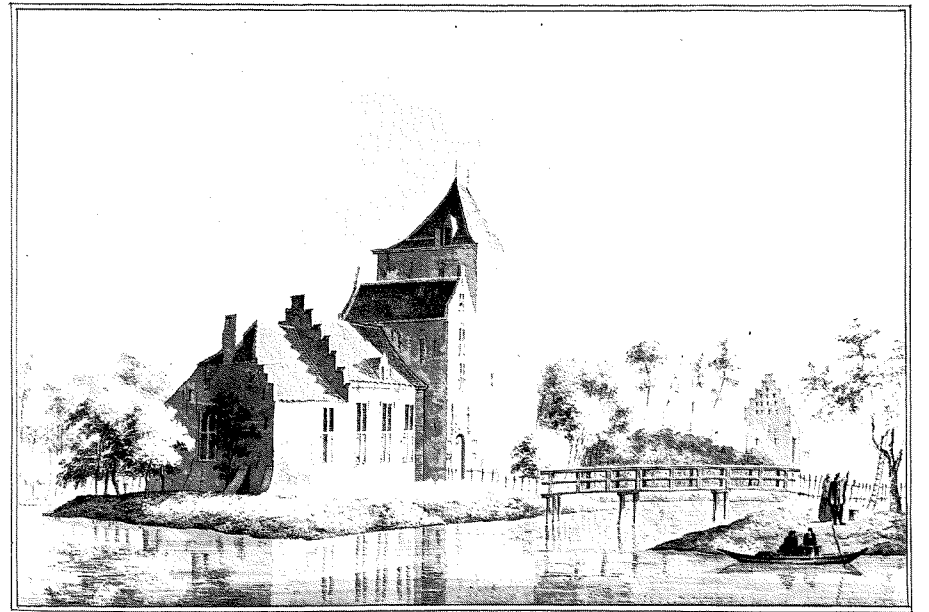
Uit bovenstaande blijkt dat pollenonderzoek zeer goed toepasbaar is in stads-archeologisch onderzoek. Het levert gegevens omtrent de agrarische gebruiken uit vroegere tijden welke zeker niet uit archiefonderzoek alleen naar voren zouden komen. Onderzoek aan botanische macroresten (zaden) zou het beeld nog completer maken. Naast monsters uit beerputten, afvalkuilen, e.d. blijken ook akkerlagen en vooral slootafzettingen in archeologische profielen zeer geschikt voor botanisch onderzoek.

Het onderzoek werd uitgevoerd op het Laboratorium voor Palaeobotanie en Palynologie van de Rijksuniversiteit te Utrecht. Ten slotte ben ik veel dank verschuldigd aan: J. F. N. van Leeuwen, voor haar pollenanalytische adviezen en enorme hulpvaardigheid, drs. L. M. van den Brink, voor haar enthousiaste deelname aan onze archeo-palynologische discussies, dr. A. J. Kalis, voor zijn zinvolle kritiek op het manuscript.

Geraadpleegde literatuur

Karl-Ernst Behre, The interpretation of anthropogenic indicators in pollendiagrams, *Pollen et spores*, vol XXIII, nr. 2, p. 225-245. Heinz Ellenberg, *Zeigerwerte der Gefäßpflanzen Mitteleuropas* (Göttingen 1979²). James Greig, *The interpretation of pollenspectra from urban archeological deposits*, CBA research report nr. 43 (1982). H. Halbertsma, *Zeven eeuwen Amersfoort* (Schiedam 1974). H. Heukels en S. J. van Ooststroom, *Flora van Nederland* (Groningen 1962¹⁵). J. Hovy, De vroegste bestuursgeschiedenis van Amersfoort en de stadsrechtverlening van 1259, *Spiegel der Historie*, 4e jaargang (1969) nr. 1. Monique Krauwier, Eén jaar stadskernonderzoek in Amersfoort, *Flehite*, 17e jaargang (1985), nr. 1/2. R. van der Meijden e.a., *Standaardlijst van de Nederlandse flora* (Leiden 1984²). P. D. Moore en J. A. Webb, *An illustrated guide to pollen analysis* (London 1978). M. Noel Chomel, *Huishoudelijk woordenboek* (Leiden/Amsterdam 1743). E. Obendorfer, *Pflanzensoziologische Exkursionsflora* (Stuttgart 1983⁵). W. Punt en G. C. S. Clarke (ed.), *The north-west European pollenflora. Deel I, II, III en IV* (Amsterdam 1984). B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa, 500-1850* (Utrecht/Antwerpen 1980). J. T. de Smidt e.a., Hedendaags heidebeheer- Terug naar vroeger, *Natuur & Techniek*, 52^e jaargang (1984), nr. 9, p. 690-709. Stichting voor Bodemkartering, Bodemkaart van Nederland, (Wageningen 1961).

Kroniek

Kasteel Walenburg aan de Langbroeker Wetering. Tekening door Paul van Liender uit 1751.

Maandblad Oud-Utrecht, jrg. 58 (1985), nr. 6 (p. 205-248 van de jaargang) is een 'Kromme-Rijnnummer', dus geheel aan dit thema gewijd. Aangezien onze gouw Flehite talrijke aanrakingspunten met dit gebied had, zo dit er niet toe behoorde, is vermelding hier zeker op haar plaats. Ik zal hier slechts een opsomming geven van de inhoud. De aanleiding was een symposium over dit gebied op 5 en 6 oktober 1981. De toen gehouden inleidingen zijn thans tot artikelen omgewerkt. H. J. A. Berendsen, *Het ontstaan van het landschap in het Kromme-Rijngebied* (p. 206-215); W. A. van Es en W. J. H. Verwers, *Archeologie in het Kromme-Rijngebied* enz. (p. 216-227); C. Dekker, *De ontginning van het Kromme-Rijngebied in de Middeleeuwen* (p. 228-238) enz. enz. In hetzelfde nummer wordt in de boekenschouw aangekondigd: dr. J. Meerdink, *Zeist 1811-1815, inlijving en bevrijding* (Zeist, Van de Poll-stichting, 1985, 120 p., ill., prijs contribuanten van genoemde stichting f 10,-, anderen f 15,-).

In Heemschut, jrg. 62 (1985), no. 6, p. 116, wordt aangekondigd het boek *Walenburg, huis en hof*, handelend over dit oude kasteeltje aan de Langbroekerwetering, door de bewoners zorgvuldig gerestaureerd, en over de door hen aangelegde tuin, met zeer gevarieerde plantengroei. Men kan het boek verkrijgen door overmaking van f 35,- + f 6,50 op giro 1937912 van de Nederlandse Tuinenstichting, Amsterdam, of door het af te halen bij Heemschut, Nieuwezijds Kolk 28, of bij genoemde stichting, Prinsengracht 624, beide te Amsterdam, uiteraard zonder portokosten. Gezien de alhier nogal vertraagde aankondiging alvorens te storten eerst informeren of het boek nog leverbaar is.

Maandblad Oud-Utrecht, jrg. 58 (1985), nr. 7/8, p. 256, vermeldt de verschijning van een artikel van de ons overbekende oud-gemeentesecretaris van De Bilt, mr. P. H. Damsté, *De geschiedenis van het portret van Jasper Schade door Frans Hals*, in: *Oud-Holland* 99 (1985), p. 31-43. Voor bijzonderheden verwijs ik

naar een van beide genoemde tijdschriften. Vermelding alhier omdat Jasper Schade (1623-1692) aan de weg Amersfoort-Utrecht onder Huis ter Heide een nog bestaand fraai landhuis liet bouwen, Zandbergen geheten, thans Oud-Zandbergen, dat nog steeds opvalt door zijn monumentaliteit. Op p. 257 van hetzelfde nummer vertelt mevr. G. M. Heijenga over *Opening Streekmuseum 'Het Rondeel'* te Rhenen. Genoemd museum is namelijk verhuisd van de Molenstraat naar de voormalige brandweerkazerne aan de Kerkstraat, die geheel is aangepast aan de museum-functie. Dus van 'oudheidkamer' naar een echt 'museum'! Er is een ruimte voor een permanente tentoonstelling over de geschiedenis van Rhenen van 200.000 jaar geleden tot en met de jaren 1940/45 (strijd om de Grebbeberg en wederopbouw der stad). Een andere ruimte is bestemd voor wisselende tentoonstellingen. Het adres luidt: Kerkstraat 1, 3911 LD Rhenen, tel. 08376-2077, geopend het gehele jaar dinsdag tot en met vrijdag 10-12 en 14-17 uur, zaterdag 14-17 uur.

Op p. 258-259 worden wij door mr. dr. A. A. M. van der Burg ingelicht over *Utrechtse katholieke notabelen te Zeist begraven*, t.w. op het R.K. kerkhof achter de kerk aan de Utrechtseweg (gesloten 1976), alwaar zich nog in redelijke staat verkerende zerken bevinden. De eigen graven der notabelen worden opgesomd, met bijzonderheden, terwijl wordt aangespoord, dit kerkhof in stand te houden als wandelplaats. Op p. 260 een oproep: *Gezocht: dagboek van burgemeester Klerck van Rhenen* (1794-1799, 1802-1805), vermeld in de Nederlandsche Leeuw van 1967. Waar bevindt zich dit manuscript thans? Wie het weet of een aanwijzing hieromtrent heeft wende zich tot dr. H. P. Deys, voorzitter van de Historische vereniging oudheidkamer Rhenen en omstreken, Nw. Veenendaalseweg 47, 3911 ME Rhenen. Ook vermeldingen van andere manuscripten betreffende Rhenens historie zijn welkom.

In Kleio (een periodiek voor leraren geschiedenis), dl. 23 (1982), no. 5, p. 26, schrijft dr. E. M. Janssen Perio: *In memoriam Dr. M. B. van der Hoeven*, oud-leraar geschiedenis en staats-inrichting. Vele oudere Amersfoorters zullen zich hem herinneren uit de jaren '50 en '60 als leraar aan het Corderiuslyceum, die tevens een vooraanstaande rol speelde in het plaatselijke culturele leven.

De herdenking van 40 jaar Bevrijding in mei 1985 leidde tot verschillende publikaties over de lotgevallen van Amersfoort en omstreken 40 jaar terug. De *Amersfoortse Courant/Veluws Dagblad* gaf op 4 mei een speciale *Bevrijdingskrant* uit, met vele interessante herinneringen, foto's en terugblikkende beschouwingen. Dezelfde courant liet op 3 mei een speciale editie verschijnen over *Het Kamp Amersfoort*, geschreven door de journalist Arjeh Kalmann en de historicus André Luigjes, aan onze lezers bekend door zijn navorsingen naar politieke stromingen te Amersfoort in het Interbellum.

Joop Bloemhof wijdde in Maandorgaan van de Documentatiegroep '40-'45 een uitvoerig artikel aan *De begraafplaats 'Rusthof' in Amersfoort*, d.w.z. de rol die dit kerkhof speelde gedurende de Bezetting, speciaal in verband met de in het concentratiekamp gefusilleerde verzetslieden (Jrg. 23, nr. 4 (april 1985)). Ook zeer uitvoerig is Henk Poots in *Veertig jaar geleden, kroniek van bezetting en bevrijding*, verschenen in De Stad Amersfoort, jrg. 11, nr. 37 (1 mei 1985), p. 18-29.

In hetzelfde blad, jrg. 11, nr. 40 (22 mei 1985), geeft dezelfde schrijver een aardig overzicht van: *150 jaar Van Ruyven, waarschijnlijk oudste middenstander in Amersfoort*. Een zaak voornamelijk in ijzerwaren, maar in de loop van de tijd ook velerlei andere artikelen. Gedurende deze 150 jaar was het bedrijf steeds in hetzelfde pand aan de Langstraat gevestigd!

In het *Jaarboekje 1983-1984* van de *Stichting 'De Utrechtse Molens'* bevinden zich ook weer bijzonderheden over de (schaarse) oost-Utrechtse molens: de 'Binnenmolen' te Rhenen, de 'Nieuwe Molen' te Veenendaal, 'Rijn en Lek' te Wijk bij Duurstede, 't Wissel' te Elst (p. 5, 8-10, 13, 15, 31-32, 33-35). Verheugend is de mededeling dat de molen van Cothen wordt gerestaureerd, waarvoor de inwoners van deze plaats ca. f 35.000 bijeenbrachten (p. 18).

Door Mevr. G. M. du Pui werd, als werkstuk voor het archiefexamen van de Rijks Archiefschool te 's-Gravenhage, vervaardigd een *Inventaris van de archieven van het R.K. Parochiaal Armbestuur te Amersfoort, 1538-1956* (Amersfoort, Gemeentelijke Archiefdienst, 1985, 49 p.). Deze publikatie bevat mede inventarissen der bij genoemd Armbestuur gedeponeerde archieven: van de administrateur(s) der Bijlaarsfundatie, 1538-1855, van het Armbestuur van de Statie, sedert 1855 Parochie, St. Franciscus Xaverius of Soli Deo Gloria (1779), 1786-1855, van het Armbestuur van de Statie, sedert 1855 Parochie, O.L. Vrouwe ter Hemelvaart of De Kromme Elleboog (1779), 1786-1855, van de Rentmeester van de Fundatie De Witt (1791), 1815-1855, alsmede archivalia waarvan het verband met bovenvermelde instellingen niet is gebleken (ca. 1946). Tevens bevinden zich stukken betreffende genoemde instellingen en de Fundatie Armen de Haar in het archief van het Armbestuur. Ook voor hen die de archieven zelf niet willen raadplegen, doch zich wel enigszins willen oriënteren inzake de genoemde instellingen, kan dit boekje van nut zijn, daar de Inleiding o.a. een handig overzicht van hun geschiedenis en organisatie (ook vóórgeschiedenis!) bevat. Daar de mogelijkheid bestaat dat nog andere stukken, behorende tot genoemde archieven, te voorschijn zullen komen, draagt deze eenvoudig maar keurig uitgegeven publikatie een voorlopig karakter. Mochten geen nieuwe stukken meer worden verwacht dan volgt de definitieve versie. Deze voorlopige inventaris is dan ook slechts in een kleine oplage verschenen. De definitieve uitgave zal op groter schaal worden verspreid. De

onderhavige archieven zijn in bewaring gegeven aan de Gemeentelijke Archiefdienst van Amersfoort door de R.K. Interparochiële Caritasinstelling. Stukken jonger dan 50 jaar mogen slechts worden geraadpleegd met een schriftelijke machtiging van het bestuur van de Caritasinstelling. Deze uitstekend verzorgde inventaris vormt voorhands een doelmatige gids voor de beschikbare archivalia. Tenslotte wijs ik er duidelijkheidshalve nog op dat het op p. 14, regel 14 vermelde IJsselt identiek is met Isselt of Ysselt, thans onderdeel van het Soesterkwartier van Amersfoort. Bij het archief van het R.K. Parochiaal Armbestuur, was gedeponneerd het tot begin 16e eeuw teruggaande archief van de Bijlaarsfundatie. P. J. J. M. van Wees heeft een voorlopige verhandeling over deze fundatie samengesteld, onder de titel: *De Byler-, later Bijlaarsfundatie te Amersfoort* (12 p.), die echter nog aanvulling behoeft. Aangezien een definitieve versie nog niet in het vooruitzicht is, heeft de auteur een kopie van zijn concept-tekst ter beschikking gesteld van het Gemeentearchief Amersfoort. Hierin wordt reeds een aardig beeld gegeven van het reilen en zeilen van de instelling. De hoofdstukken behandelen achtereenvolgens de fundering, het bestuur, inkomsten en uitgaven en de fundatie als katholieke instelling in een 'protestantse' stad. Het is te hopen dat de auteur binnen afzienbare tijd zijn belangwekkende verhandeling kan afronden en in een of andere vorm publiceren.

In onze Kroniek van jrg. 16, nr. 2 (dec. 1984), p. 32, maakten wij melding van een bericht in Maandblad Oud-Utrecht over de vondst van een pelgrimsteken uit Rhenen, in verband met de Cunera-verering aldaar. In hetzelfde blad, jrg. 58, nr. 10 (okt. 1985), p. 284, wordt bericht over de vondst van *Een tweede pelgrimsteken van Sint Cunera*, door C. (H.) S(taal). Na restauratie door de ROB te Amersfoort vond het tinnen voorwerp een plaats in het Streekmuseum te Rhenen.

Maandblad Oud-Utrecht, jrg. 59, nr. 6 (juni 1986), p. 63-66, bevat een zeer instructief artikel van Paul Rem over: *Van*

jachthuis naar lustslot: moeilijkheden tijdens de verbouwing van paleis Soestdijk, 1815-1821, waarin de wijze waarop het paleis in zijn huidige gedaante ontstond uit de doeken wordt gedaan.

In het Jaarboek Oud-Utrecht 1985, p. 166-202, bevindt zich een overzicht van de *Monumentenrestauraties in de provincie Utrecht in de jaren 1983-1984*, door R. Apell. P. 172-178 bevat een fraai geïllustreerd verslag van de restauraties te Amersfoort (met Hoogland) in genoemde periode, p. 171-172 van die te Amerongen. *De Kroniek over het jaar 1984* van W. Uitenbogaard in genoemd jaarboek gepubliceerd, bevat uiteraard ook verspreide gegevens over oostelijk Utrecht.

In *Kwartierstaat De Greef, dl. IV (slot)*, door W. de Greef, in Veluwe Geslachten, jrg. 11, nr. 2 (1986), p. 67-83, komen ook gegevens voor over in oost-Utrecht woonachtige leden dezer familie.

Dank zij restauratie Kasteel Groeneveld nu aardig beeld van behangselkunst achttiende eeuw, geschreven door Jelle Otter, is verschenen in Heemschut, jrg. 63, nr. 3/4 (1986), p. 50-53, een themanummer, gewijd aan 'Schilderingen'. Het stuk is vanuit algemeen kunsthistorisch gezichtspunt uitermate interessant. Niet alleen de professionele kunsthistoricus, maar iedere kunstzinnig belangstellende zal ervan genieten! De wijze waarop grote linnen bespanningen in een der kamers van het bekende kasteel onder Baarn werden gerestaureerd, wat daarbij tevoorschijn kwam en hoe men met de diverse overschilderingen besloot te handelen vormt een ware 'avonturenroman'. Voor de eigenlijke streekgeschiedenis van minder belang, daar de aangetroffen schilderijen met deze regio als zodanig niets te maken hebben, maar niettemin het vermelden hier ter plaatse zeker waard.

Een heel belangrijke gebeurtenis voor het regionale en plaatselijke archiefwezen van Utrecht is de verschijning van *De archieven in Utrecht*, onder red. van A. N. Beets, H. L. Ph. Leeuwenberg en J. G. Riphaagen (Samsom, Alphen aan den

Rijn, 1985, XII, 252 p., krt.). Deze publikatie vormt deel XI van de lopende serie: Overzichten van de archieven en verzamelingen in de openbare archiefbewaarplaatsen in Nederland, uitg. onder auspiciën van de Vereniging van Archivarissen in Nederland, die sedert 1979 bezig is te verschijnen. Delen over Drenthe, Gelderland, Zeeland, Noord-Brabant, Groningen, Overijssel, Noord-Holland (zonder Amsterdam), Algemeen Rijksarchief, Zuid-Holland (2 dln.) en een afzonderlijk deel over Amsterdam hadden achtereenvolgens reeds het licht gezien. De publikatie omvat zowel rijksarchieven als gemeente- en waterschapsarchieven. De verschillende gemeenten leverden hun bijdragen aan de redactie (het Amersfoortse overzicht werd verzorgd door A. Medema), een aantal werd door de Provinciale Archiefinspectie samengesteld. In de inhoudsopgave voorin en de index op namen achterin kan men gemakkelijk de plaatselijke archieven van onze regio vinden. (Er is ook een trefwoordenindex.) Men vindt er mede huis- en familiearchieven, alsmede kerkelijke archieven, voorzover in bewaring gegeven aan overheidsarchiefbewaarplaatsen. De overzichten, waarin tevens inventarissen enz. worden vermeld, zijn volgens een vaste systematiek naar onderwerpen ingedeeld. Het nut van deze omvangrijke en bewerkelijke uitgave behoeft geen nadere toelichting!

Begin 1985 hebben enige inwoners van Leusden een *Historische Kring Leusden* opgericht. Voorzitter is drs. R. Polak, secretaris W. A. van de Wetering, Landweg 301, Leusden (tel. 033-946289). Verschillende werkgroepen zijn in oprichting, waarbij A. Medema als coördinator optreedt. Voor de lezers van ons blad zal het duidelijk zijn dat hierdoor de deskundigheid in ruime mate is gewaarborgd. De vereniging laat een *Verenigingsorgaan* verschijnen, voorlopig vier maal per jaar. De 1ste jaargang verscheen in augustus 1985. In deze nummers komen allerlei onderwerpen van de plaatselijke geschiedenis ter sprake, alsmede aankondigingen van tentoonstellingen en excursies en een verslag van de opgravingen rondom het oude kerkje van Oud-Leusden. Dat de

jonge vereniging reeds invloed kon uitoefenen ten behoeve van historische waarden blijkt uit haar geslaagde actie tegen een dreigende grenswijziging met Amersfoort, als gevolg waarvan het oudste bekende deel van de gemeente, gelegen om het torentje van Oud-Leusden, zou worden afgescheiden. Men leest hierover in jrg. 2, nr. 1. Verband hiermede houdt het zeer interessante verhaal over *De grens tussen Leusden en Amersfoort sinds 1824* (waarvan de auteur niet wordt vermeld), toegelicht door vele kaartjes, in jrg. 2, nr. 3 (15 sept. 1986), p. 53-65. Tot slot vestig ik nog de aandacht op de bijdragen: C. J. Schot-horst, *Oude bouwlandgronden onder Leusden* (vóór de drooglegging en ontginning van de Gelderse Vallei in de 12de eeuw!), jrg. 2, nr. 1, p. 22-26, en *Ten-tonstelling opgravingen bij Oud-Leusden in de kelder van het gemeentehuis* (id., p. 26-29), met vermelding van de vondsten aldaar uit diverse tijdperken.

Sedert februari 1985 geeft Gemeentewerken Amersfoort, afd. Bouwkunde en Monumentenzorg, een *Nieuwsblad monumenten en archeologie* uit. Wie belang stelt in hetgeen zich op deze gebieden afspeelt zal door raadpleging van dit periodiek, dat vier maal per jaar uitkomt, volledig worden geïnformeerd. Vanaf juni 1986 verscheen bovendien een extra editie, die uitvoeriger dan het gewone orgaan de archeologische onderzoeken op het Lieve Vrouwekerkhof behandelt. De redactie is gevestigd in het gebouw van Gemeentewerken, Stadhuisplein 3, 3811 LM Amersfoort, tel. 033-636436, t.a.v. Max Cramer.

In de serie *Door de stad op zoek naar jonge monumenten*, verschenen in de Amersfoortse Courant/Veluws Dagblad van 20 juli, 2, 6, 9, 13, 16 augustus 1985, geeft Marijke Prins een zeer uitvoerig verslag van het onderzoek naar gebouwen uit de jaren 1850-1950, hoofdzakelijk in de buitenwijken van Amersfoort, die door hun stijlen typerend zijn voor het toenmalige stadsbeeld. Dit onderzoek wordt verricht door drs. Max Cramer, verbonden aan de afdeling Bouwkunde en Monumentenzorg van Gemeentewerken.

Deze gebouwen vallen niet onder de Monumentenwet, zoals die van vóór genoemd tijdperk, maar dit betekent allerminst dat zij niet van historische en/of architectonische waarde zijn. Achtereenvolgens worden besproken het Bergkwartier, het Soesterkwartier, Koppel-Kruiskamp, het Vermeerkwartier/Dorrestein en het Leusderkwartier, terwijl tenslotte ook aandacht wordt besteed aan hetgeen in de binnenstad in deze z.g. neo-stijlen werd gebouwd of (voornamelijk) herbouwd. Dit alles rijkelijk geïllustreerd met oude en nieuwe foto's en kaartjes.

Kermis en verzuiling te Amersfoort, 1890-1922 (doctoraal hoofdvakscriptie Nieuwste Geschiedenis Vrije Universiteit Amsterdam, 1985, 95 bl.), door G. B. Hurenkamp, behandelt de strijd over opheffing dan wel handhaving van de jaarlijkse kermis, alsmede het verband hiervan met de in genoemde jaren voortschrijdende 'verzuiling'. De vrij uitvoerige inleidende hoofdstukken behandelen de probleemstelling, o.a. wat onder zuilverzuiling-verzuildeheid moet worden verstaan; de economische, demografische, kerkelijke en politieke ontwikkeling te Amersfoort eind 19de en begin 20ste eeuw. De discussies over het kermisvraagstuk, met name in de Gemeenteraad, komen daarna aan de beurt. In de jaren 1890-1904 blijken de voorstanders van handhaving te domineren, in 1916-1922 krijgen de tegenstanders de wind in de zeilen. Na een beschouwing over de landelijke opstelling in deze controverse volgt een slotbeschouwing over het vraagstuk. Noten, archiefbronnen, kranten, literatuur, tabellen en bijlagen sluiten de verhandeling af. De tabellen over bedrijven, werknemers, politieke partijen en hun verhouding in de Gemeenteraad, voor een deel ontleend aan de publikaties van Luigjes, geven een leerzaam beeld van de culturele, godsdienstige en politieke verhoudingen in de stad ten tijde van de eerste uitbreiding en industrialisering.

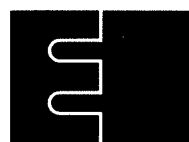
J. H.

ElectroVanGeet

ontwerpt en installeert
electrotechnische projecten

42jaar electro geniek

Electro Van Geet B.V.
Nijverheidsweg Noord 95
3212 PL Amersfoort
tel. 033-35121

de algemene boekhandel

leusderweg 184-186

amersfoort

STICHTING GEMEENTELIJKE KREDIETBANK AMERSFOORT

voor:

- uw persoonlijke lening
- uw doorlopend krediet.

Geen winstoogmerk, deskundig advies,
snelle beslissing, uw belang staat voorop
.... vandaar naar de G.K.A.

Vraag vrijblijvend inlichtingen!

GEMEENTE
AMERSFOORT

Hoofdkantoor:
Eemstraat-Oost 58, Amersfoort.
Telefoon 033-16527

Geopend:
maandag, dinsdag, woensdag en vrijdag
van 8.30-12.00 uur en van 13.30-16.30 uur;
donderdag van 8.30-12.00 uur en van 13.30-20.00 uur.

LET OP DE KOSTEN!

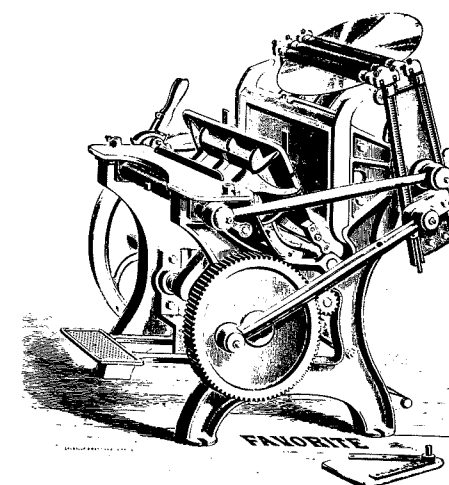
GELUKKIG VERZEKERD MET AEGON

KOM, WE
MAKEN ER
EEN LEUKE
DAG VAN.

AEGON
verzekeringen

zo'n drukpers
vindt u nog bij ons,

als museumstuk...

Wij zijn erg
blij met dat
oude drukpersje.
't Doet ons
terugdenken
aan die tijden,
van vakmanschap.
Dat vakmanschap hebben we nog, want ook
vandaag-de-dag besteden we alle aandacht aan
het werk, dat onze opdrachtgevers ons toevertrouwen.
De persen zien er nu anders uit...
Ons kwaliteitsgevoel is gebleven.

bv drukkerij g. j. van amerongen
nederlandse screendrukindustrie bv

amsterdamseweg 59 amersfoort
tel. 033-16349

Cadeaus uit Flehite

Boeken

Amersfoort is niet van gisteren	fl 17,50
Amersfoort getekend	fl 24,50
Van Gasthuisbed tot serviceflat	fl 19,95

Prenten

Afdrukken van de originele etsplaten van Van Liender met Amersfoortse gezichten	fl 30,-
---	---------

Diversen

St.Jorislepel	fl 15,-
Stadszegel	fl 6,-
Pelgrimsteken	fl 4,-